

Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

**Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van
Centraal-Groningen**

4

Schilligeham, Redwolde en Paddepoel

Groningen 2015

4 Schilligeham, Redwolde en Paddepoel

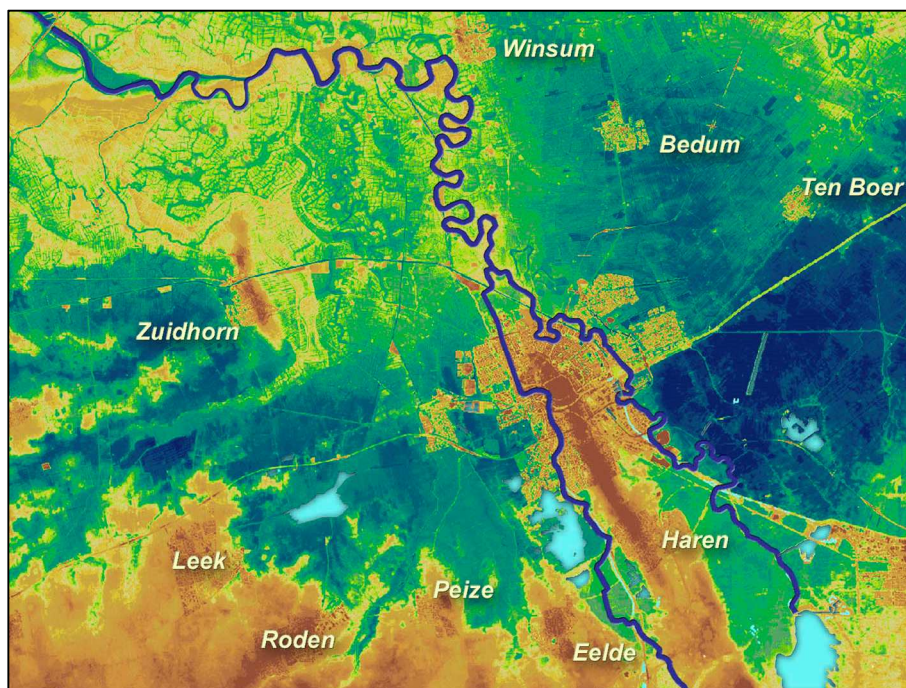
4.1 Het probleem

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

4.3 Het Winsumerzijvest

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

4.5 Tussen Harssens en de Mude

Hunze, A en Reitdiep op de hoogtekaart

In de twee vorige delen ging het alleen over de Hunze. We zagen dat verschillende gebieden voor hun ontwatering van die rivier afhankelijk waren: de Drentse Hondsrugdorpen, Drenterwolde, het oostelijke deel van Go, de Groninger stadshamrikken, Innersdijk (het Nieuwe Gat!) en de aangelanden in Hunsingo.

Sinds ongeveer 1250 kwamen de Drentse A en de Hunze in de Paddepoel bij elkaar. Ik kom daarop een volgende keer terug, wanneer we de waterstaatkundige toestand ten westen van de Hondsrug bespreken.

Die samenvloeiing maakte dat ook enkele Drentse dorpen ten westen van de Hondsrug op de gezamenlijke benedenloop van A en Hunze aangewezen waren. De hoogtekaart laat echter zien dat het niveau in de Hoge Paddepoel relatief hoog is. Het Drentse water moest dus over een drempel heen om de zee te bereiken.

Ook al was de opslibbing in de veertiende eeuw nog niet zo ver gevorderd als hier te zien is (het proces ging toen nog ruim vijf eeuwen voort!), ook toen moet de Paddepoel een hindernis zijn geweest. Daarbij komt dat er alleen bij laag water kon worden geloosd. De Hunze is dus eigenlijk een heel slecht afvoerkanaal!

Er zijn twee mogelijkheden om de afwatering van de lage landen ter weerszijden van de Hondsrug te bevorderen. Je kunt proberen

1. het Drentse water te stoppen of te beperken door bovenstrooms dammen en knijpen in de rivieren te leggen;
2. benedenstrooms de vloed vanuit zee tegen te houden door middel van een dam met zijlen, zodat er boven de zijlen 'een kunstmatige eb' ontstaat.

We hebben al gezien dat men in 1285 geprobeerd heeft het eerste te doen: de 'mensen van Wolde en Go' legden een *slachte* in de Groeve om het water uit de venen tegen te houden.

De vorige keer was sprake van een variant: men haalde de mondingen van twee watergangen (de noordelijke en zuidelijke sloot van de Beijumerzuidwending) uit elkaar om te voorkomen dat ze elkaar hinderden (het Nieuwe Gat bij Noorderhoogebrug).

We zullen deze keer zien hoe – heel kort na het graven van het Nieuwe Gat – een poging werd gedaan om het hoogwater vanuit zee te stoppen.

4 Schilligeham, Redwolde en Paddepoel

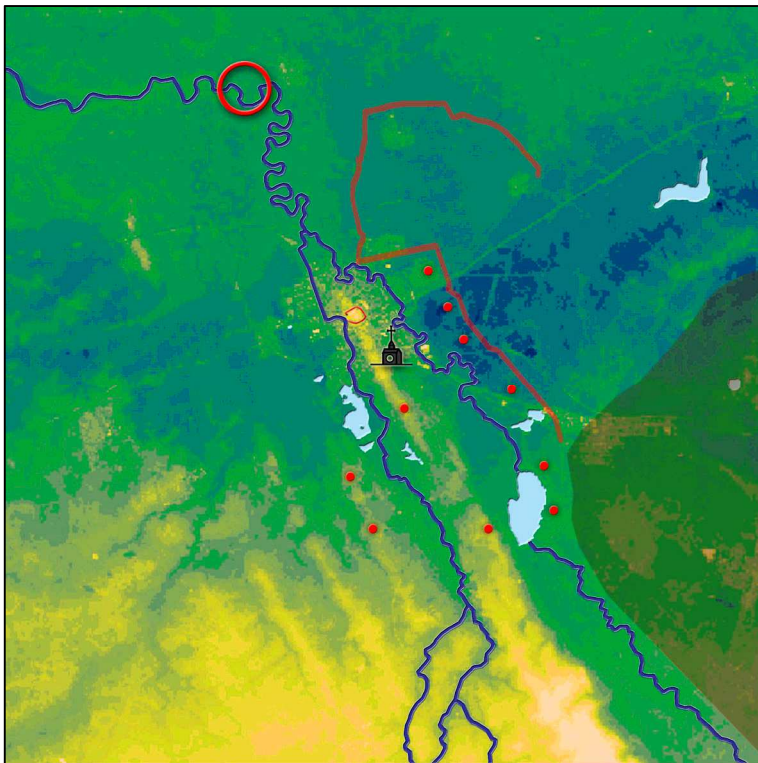
4.1 Het probleem

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

4.3 Het Winsumerzijlvest

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

4.5 Tussen Harssens en de Mude

Een ambitieus project

Zolang de vloed vrij toegang had tot de gezamenlijke benedenloop van Hunze en A viel er aan de voortschrijdende opslibbing in de Paddepoel weinig te doen. Maar in 1323 nam het cisterciënser nonnenklooster Essen – dat omstreeks 1215 is gesticht en zich weldra onder de bescherming van de abdij van Aduard heeft begeven – het initiatief tot een ambitieus project, dat bedoeld was om het effect van het hoge getij uit te schakelen en op die manier de lozingsmogelijkheden van de lage landen via de Hunze te verbeteren.

Door het bouwen van een dam met zijlen bij Schilligeham, ver weg aan de benedenloop van de Hunze, zou de bedding boven de dam een grote bergboezem worden, waarin het water kon wachten om op zee geloosd te worden wanneer bij eb de sluisdeuren open gingen.

Let wel: dit gebeurde vrijwel onmiddellijk nadat Innersdijk met het 'Nieuwe Gat' zijn waterlossing op de Hunze had gebouwd. Maar vreemd genoeg waren noch de Innersdijksters, noch de Acht Zijlvesten bij het project betrokken. Ook de stad Groningen had er niets mee te maken. Wél mee deden Go en Wold (het hoge en lage deel van het Gorecht, Haren, Noordlaren, Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge) en de Noorddrentse dorpen Eelde en Yde. Via de Drentse A waterden ook zij op de benedenloop van de Hunze af.

Op het kaartje is de plaats van de te bouwen waterwerken aangegeven met een rode cirkel. De rode stippen markeren de plaatsen die aan het project meededen. Ook de locatie van de stad Groningen en het klooster Essen is aangegeven.

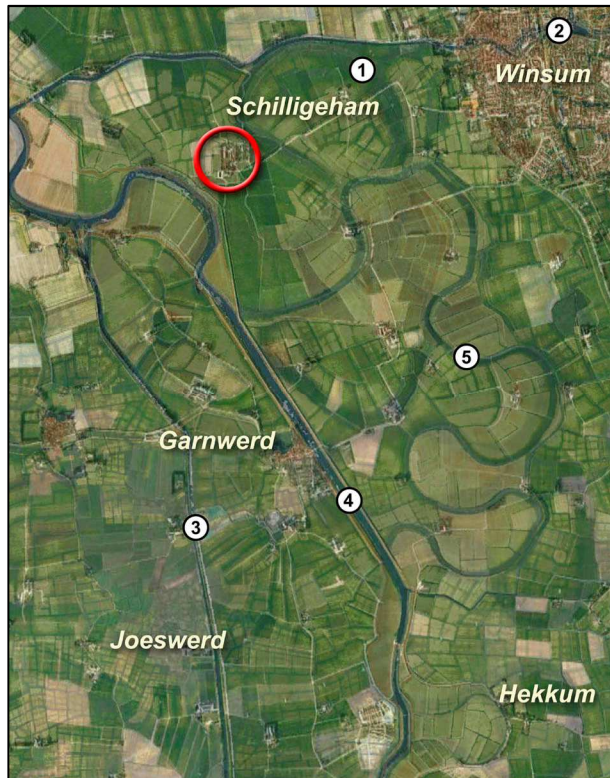
Een akte uit 1323 maakt melding van nieuwe sluizen bij Schilligeham

Bij oorkonde nr. 276 in het oorkondenboek van Groningen en Drenthe staat de volgende kopnoot: 'Het klooster Essen en de kerspellieden van een aantal dorpen in het Goerecht sluiten een overeenkomst met het Winsumer zijlvest over waterloozingen'.

In toegang 172 van de Groninger Archieven luidt de beschrijving bij inventarisnummer 156: 'Akte van verklaring door het klooster Essen, de kerspellieden en parochianen van Noordlaren, Haren, Eelde, Middelbert, Noorddijk, Engelbert, Kropswolde, Westerbroek en Wolfsbarge over de aanleg en het onderhoud van waterlopen bij Schilligeham. Met afschrift, 1323.'

De tekst van het bijbehorende regest 22 is wat uitvoeriger en geeft de namen in de oorspronkelijke spelling: 'Het convent van Jesse en de kerspellieden en parochianen van Northlaren, Haren, Elethe, Middelberd, Northdic, Egniberde, Crepisswald, Broke en Berge, belanghebbenden bij een nieuwe waterloop bij het voorwerk, gelegen in Hammis en geheten Skilgaforwerck, beloven met behulp van het zijlvest van Winzum een nieuwe waterloop te zullen maken als de oude in verval is geraakt, en tevens de westelijke waterloop in Gershusum in behoorlijke toestand te zullen houden.'

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

Schilligeham met omgeving

Dit plaatje is een combinatie van een satellietfoto en de AHN hoogtekaart. Hierdoor zijn de patronen zichtbaar die het stromende water in dit gebied heeft achtergelaten.

1. De 'Baatjeborg-kronkel' ten westen van Winsum; hier bevond zich mogelijk de oudste monding van de Deel in de benedenloop van de Hunze
2. Deel of Delf (Winsumerdiep)
3. Het omstreeks 1400 gegraven Aduarderdiep¹
4. Het afsnijdingskanaal dat in 1629 bij Garnwerd is gegraven
5. De toen afgesneden rivierkronkels bij 'de Raken' (het huidige 'Oude Diepje')

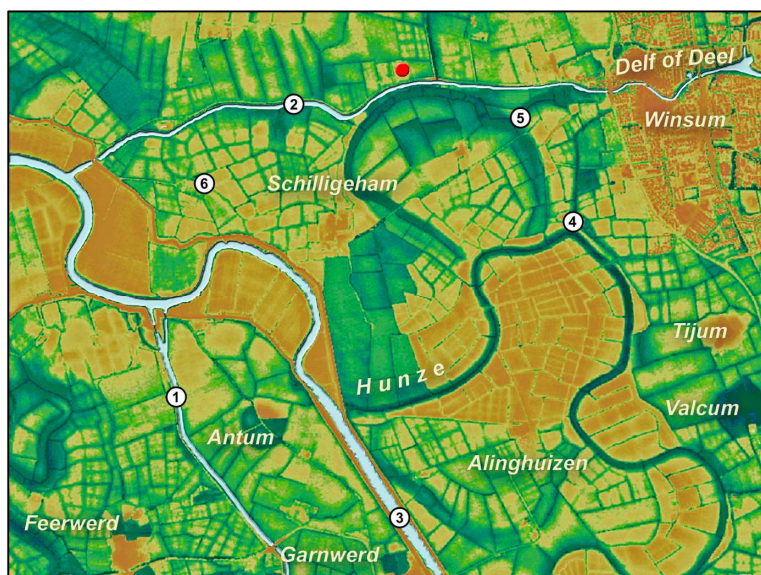
Twee akten van vrijwaring (1323)

In verband met de nieuwe werken bij Schilligeham zijn meerdere akten opgemaakt. Twee daarvan zijn bewaard gebleven. Ze zijn beide in het Latijn gesteld en dateren allebei uit 1323, maar dag en maand worden niet gegeven. Om ze van elkaar te kunnen onderscheiden noem ik ze A en B. De twee oorkonden gaan niet over het graven van waterlopen of de bouw van zijlen, maar zijn opgesteld om de afspraken vast te leggen die betrokkenen met elkaar hebben gemaakt voor het geval de geplande waterstaatkundige ingrepen onverwachte nadelige gevolgen zouden hebben. Er zal ongetwijfeld ook een akte zijn opgemaakt over de bouw van de zijl, maar die is verloren gegaan.

¹ Het Aduarderdiep is een opvallend element, maar komt pas in G&DW 6 aan de orde.

In het eerste stuk (oorkonde A) verklaren de initiatiefnemers dat zij de landeigenaren die verenigd zijn in het Winsumerzijlvest zullen vrijwaren van schade die zou kunnen optreden als gevolg van de nieuwe zijlen.

Het tweede stuk (oorkonde B) is een nadere akte van vrijwaring. Hierin verklaart een groot aantal met naam, toenaam en woonplaats genoemde personen garant te zullen staan voor de borgen die in de eerste overeenkomst werden gesteld.

Oude monding van de Deel

1. Aduarderdiep
2. Winsumerdiep
3. Reitdiep
4. (Winsumer) Oldenzijl
5. 'Baatjeborgkronkel'
6. Schilligehamstertocht

De rode stip geeft de locatie van boerderij Baatjeborg aan.

Dit hoogtekkaartje geeft de huidige situatie weer. Omstreeks 1320 was het Aduarderdiep er nog niet en het is niet duidelijk of er al een stuk van het huidige Winsumerdiep bestond. Het rechte kanaal ten oosten van Garnwerd, tegenwoordig deel van het Reitdiep, is pas in 1629 gegraven.

De akten van 1323 dateren uit hetzelfde jaar als de oude 'zijlbrief' van het Winsumerzijlvest, waarin de regels voor deze organisatie zijn vastgelegd. We mogen aannemen dat het zijlvest de uitmonding van de Deel beheerde, maar weten niet met zekerheid waar de Winsumerzijl toen lag. Het kan zijn dat die lag op de plek die nu Oldenzijl heet, 850 meter ten zuidwesten van de kerk te Winsum. Vóóordat de Oldenzijl werd gebouwd mondde de Deel waarschijnlijk – zonder zijl – uit in de kronkel langs boerderij Baatjeborg. De Schilligehamstertocht voerde waarschijnlijk water af uit de omgeving van Maarhuizen en Ranum, ten noorden van Schilligeham (niet op het kaartje).

Nu volgt eerst een vertaling van oorkonde A.

OGD I 276 (1323)²

Akte van verklaring door het klooster Essen, de kerspellieden en parochianen van Noordlaren, Haren, Eelde, Middelbert, Noorddijk, Engelbert, Kropswolde, Westerbroek en Wolfsbarghe over de aanleg en het onderhoud van waterlopen bij Schilligeham. Met afschrift, 1323.

- [1] Wij, het convent van Jesse van het Utrechtse diocees, en alle burgers of parochianen van de hieronder genoemde parochies, namelijk Noordlaren, Haren, Eelde, Middelbert, Noorddijk, Engelbert, Kropswolde, Westerbroek, Wolfsbarghe, die behoren bij de nieuwe zijlen in de Hammen, *Skilgaforwerch* genaamd, maken bekend aan alle Christengelovigen, zowel die van nu als die van de toekomst,
- [2] dat wij hebben beloofd de gemeenschap of *universitas* van de zijlen in Winsum^a schadeloos te zullen houden voor wat betreft de vier zijlen,^b de daarbij behorende dijken en het afstromen van ons water, voor het geval er door het water op enige manier schade zou optreden aan hun afstroom beneden het terrein van de zijl^c – tenzij iemand die sluizen met geweld vernielt, want dan zullen we dat samen met de zijlvesten van Winsum en op gemeenschappelijke kosten afweren – en beloven door middel van dit geschrift dit te zullen doen naar de kostenraming en schatting van het convent in Aduard en de pastoors van kerken van de landen Hunsingo en Fivelgo en hun advocaten.
- a Het woord ‘zijlen’ staat in deze vertaling voor het Latijnse *aqueductum*. Dat is de tweede naamval meervoud van *aqueductus* dat, zoals we de vorige keer hebben gezien, een watertocht kan zijn, maar ook een zijl of simpele ‘pomp’ of duiker.
- b Worden met ‘de vier zijlen’ de nieuwe sluizen in de Hammen bedoeld, of gaat het over reeds bestaande kunstwerken?
- c Enkelvoud. Is het woord ‘zijl’ hier als een soort *collectivum* gebruikt? Onduidelijk is of hier de te bouwen of de reeds bestaande zijl is bedoeld.
- [3] We beloven ook dat we, als de oude loop^a gebrekkig mocht worden of vergaan, een nieuwe waterloop zullen graven met hulp van de zijlvesten van Winsum en met gezamenlijke arbeid en kosten, of dat we datgene wat wij hebben gemaakt, zullen verwijderen en opschonen met eigen inspanningen en op eigen kosten.
- a Welke watergang wordt hier bedoeld? Het kan gaan om de Hunzebedding beneden Winsumerzijl (4 op het kaartje) of die bij de Schilligehamstertocht (6).
- [4] En de westelijke zijl in Garsthuizen^a zullen we in zijn huidige toestand handhaven zoals we verplicht zijn te doen.
- a In de Latijnse tekst staat ‘*Gershusum*’. Deze naam (‘Grashuizen’) komt in akten uit deze tijd voor als de gewone spelling voor Garsthuizen.

² GrA T172-156. Zie voor de oorspronkelijke Latijnse tekst de bijlage en de website van Cartago: <http://www.cartago.nl/oorkonde/ogd0276.xml>

- [5] Tot getuigenis van dit alles in het algemeen en het bijzonder hebben we dit geschrift laten bekrachtigen met de zegels van het landschap Drenthe en de abdis van Essen.
- [6] We hebben verder Asego Liuppinga, Liubbe Sibekinga, Rembertus Skerlinga aangewezen als borgen voor die van Fivelgo^a, Fredericus Widerza en Bevo Poptata voor de gemeenschap van *Bederawaynredene*^b, Henricus Osdinga, Ondolphus Remburgisz en Popeko Aldama voor die van het Halfambt, Asego van Middelstum, Dodo Wabkema, Hayo Onninga en Focko Mellama *buta Dele*^c voor die van het Oosterambt, alsmede de erfgenamen van alle genoemde personen en stellen hen hierbij als borgen aan inzake het voorgaande, en wel voor de tijd van acht jaren, te rekenen vanaf de dag dat de sluizen en dijken zullen^d zijn voltooid.^e
- a Tot het Winsumerzijlvest behoorden zowel Hunsingoër als Fivelgoër kerspelen. Via het Kardingermaar maakten ook Stedum en het Vierendeel gebruik van de Winsumerzijl. De Buursterzuidwending (nu de Stadsweg) was de zuidgrens van het zijlvest.
 - b De Friese benaming van de 'Bedumer wagenreed', een van de vier onderdelen van het oude Winsumerzijlvest. Er werd in deze tijd nog volop Fries gesproken in de Ommelanden.
 - c 'Ten noorden van de Deel'. 'Buppa Dele' (ten zuiden van de Deel) liggen de Hunsingoër kwartieren Middag, Ubbega en Innersdijk.
 - d Het werk is dus nog aan de gang of moet zelfs nog beginnen.
 - e De initiatiefnemers stellen borgen die gegoed (en waarschijnlijk ook woonachtig) zijn in het gebied van de wederpartij. Dit maakt het voor de wederpartij mogelijk om, wanneer de borgstellende partij in gebreke blijft, binnen het eigen rechtsgebied en onder het regiem van de eigen rechtsregels dwangmaatregelen te nemen, zoals beslag te leggen, pandhaling te doen of over te gaan tot executie. Deze vorm van borgstelling zullen we ook tegenkomen bij andere overeenkomsten tussen partijen die tot verschillende rechtskringen horen.
- [7] Dit is gedaan in het jaar des Heren 1323.
- [8] Elke zijl moet 20 voeten breed zijn.^a
- a Deze slotbepaling hangt er wat vreemd bij. De maat van de nieuwe sluizen duidt op scheepvaartverkeer.
- NB De notities achterop de oorkonde luiden: '*de aqueductu*' (letterlijk: 'over de waterleiding') en '*de novis aqueductibus prope grangiam Schilgheham positis et conservandis*' (letterlijk: 'over de nieuwe waterleidingen die bij het voorwerk Schilligeham geïnstalleerd zijn en beheerd moeten worden'). Het is niet duidelijk waarom de ene notitie het enkelvoud hanteert en de andere het meervoud. De tekst zelf maakt melding van de '*novos aqueductus apud grangiam in Hammis*' ('nieuwe waterleidingen bij het voorwerk in de Hammen').

De tweede akte van vrijwaring (1323)

De tekst van oorkonde B (OGD I 277) zullen we niet helemaal bespreken. We beperken ons tot een overzicht van de inhoud.

Onder de plaatsen waar de bij deze zaak betrokken personen wonen worden ook Hemmerwolde, Den Hoorn en Dilgt genoemd. Deze buurtschappen of woonsteden liggen aan de westzijde van de Hondsrug onder Haren. Hieruit blijkt dat de onderneming ook het stroomgebied van de Drentse A betrof.

De gezamenlijke inwoners van alle nederzettingen in Go en Wold, alsmede van enkele dorpen in Noord-Drenthe, allen belanghebbenden bij de nieuwe zijlen bij Schilligeham, verklaren in deze oorkonde dat zij de kloosterlingen van Essen en de in oorkonde A gestelde borgen zullen vrijwaren van claims, afkomstig van de Winsumerzijlvesten. Ter bevestiging van deze belofte stellen ze ook zelf weer borgen, die hebben toegezegd om, wanneer er inderdaad schade zou optreden, elk 60 schilden te betalen aan het klooster van Essen.

Daarop volgt een lijst van personen die zich bereid hebben verklaard om als 'tweedelijns-borgen' op te treden, ingedeeld naar hun woonplaatsen: eerst de dorpen en nederzettingen van Go (Noordlaren, Midlaren, Glimmen, Onnen, Haren, Hemmerwolde, den Hoorn, Dilgt en Helpman), dan de Drentse dorpen Eelde en Yde, en tenslotte de kerspelen en nederzettingen van Drenterwolde (Wolfsbarge met Everswolde (!), Kropswolde, Westerbroek, Noorddijk, Middelbert en Engelbert).

Tenslotte beloven de genoemde gemeenschappen dat ze ook de in de lijst genoemde personen schadeloos zullen houden. Deze gemeenschappen zou je dus 'derdelijnsborgen' kunnen noemen.

De rechtshandeling heeft plaatsgevonden ten overstaan van Egbertus en Egbertus, 'heren en rechters in Groningen' en enkele andere autoriteiten. We kennen hen van de akte van 1322 over de deelname van Drenterwolde aan de overeenkomst over het Nieuwe Gat.

De oorkonde die ervan is opgemaakt, is bekrachtigd geweest met vijf zegels, waarvan er twee zijn overgebleven: dat van – opnieuw – het landschap Drenthe en dat van prefect Egbertus in Groningen.

Opmerkelijk is dat het Drentse Everswolde bij Drenterwolde wordt genoemd. Wellicht komt dat doordat Wolfsbarge en Everswolde, als Aduarder kolonies, voor het gevoel bij elkaar hoorden.

Niet alle gemeenschappen die voor hun waterlossing gebruik maakten van Hunze en A, staan in het lijstje van belanghebbenden. Innersdijk en het Vierendeel ontbreken. Opmerkelijk – en ook niet goed te verklaren – is het ontbreken van de stad Groningen in de opsomming van belanghebbende partijen. Ook de stad en de stadshamrikken waren voor hun afwatering aangewezen op de genoemde rivieren. Dat geldt ook voor een deel van het landbezit van de conventen van Aduard en Selwerd, maar ook zij zijn niet betrokken bij het project.

Dat Lieuwerderwolde (Hoogkerk en Leegkerk) niet wordt genoemd komt doordat dit gebied op de Hunsinge (Peizerdiep) loosde. Die rivier was vermoedelijk al vroeg (nog vóór de stichting van het klooster te Aduard?) via een sloot tussen Hoogemeeden en Leegkerk – het huidige Aduarderdiep – naar een inbraakgeul geleid, die vanaf Saaksum-Ezinge tot voorbij Aduard reikte.³

Zoals gezegd staat in oorkonde B niets over de nieuwe zijlen en zijn de mededelingen in oorkonde A wel heel karig. We lezen daarin alleen dat de zijlen gebouwd worden bij het voorwerk ‘in Hammis’, of wel bij het (Aduarder) Voorwerk dat ‘door het volk’ *Schilligeham* wordt genoemd. Die plek ligt maar liefst 10-30 km verwijderd van de nederzettingen die belang hadden bij de nieuwe werken.

Oorkonde A maakt niet duidelijk over welke *amnis* (‘rivier’) het gaat en wat het doel van de nieuwe zijlen was. Er is echter moeilijk iets anders te bedenken dan wat ik aan het begin heb gezegd: het bij opkomend getij afsluiten van de Hunze om te voorkomen dat de afwateringsfunctie van die rivier tweemaal per etmaal door de vloed werd gehinderd. Misschien heeft men ook behoefte gehad aan een mogelijkheid om bij eb water vast te houden, zodat boven de zijlen scheepvaart mogelijk bleef.

Maar het kan geen kwaad om nog eens te onderstrepen dat het hier om niet meer dan een poging tot interpretatie gaat.

Ook het landschap geeft geen duidelijke aanwijzingen bij het zoeken naar de plek die in 1323 werd bedoeld. Toch valt er wel het een en ander te zeggen over de streek waar de zijlen moesten komen.

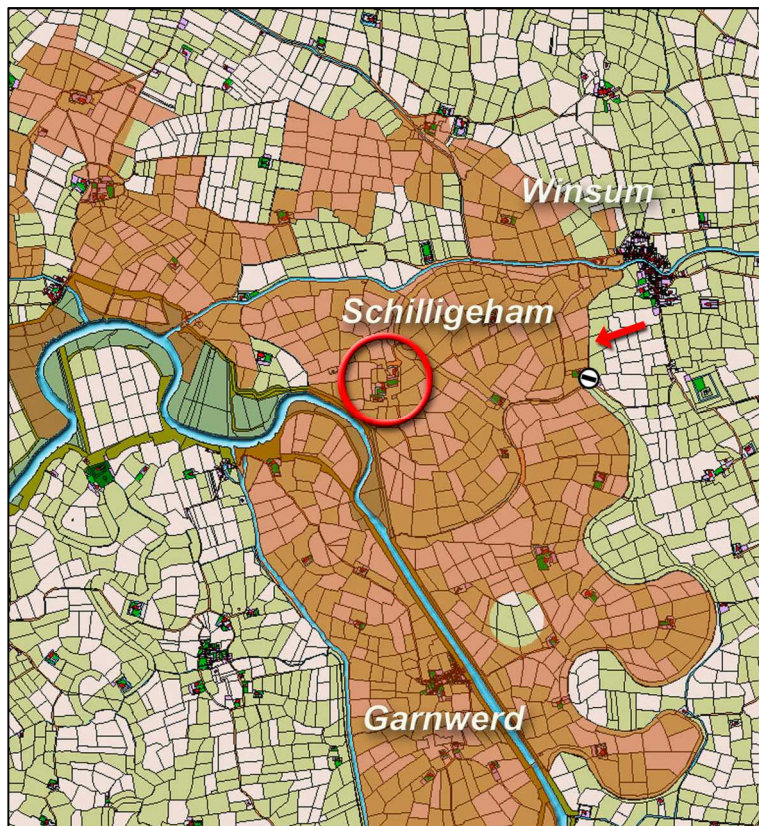
³ Zie G&DW 5, *Tussen Aduard en Drentse A*, hoofdstuk 5.3, ‘Eerste ingrepen’.

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

Het Voorwerk Schilligeham gezien vanuit het noorden

Oorkonde A spreekt over de '*grangia in Hammis*' ('het voorwerk in de Hammen'). 'Hammen' is meervoud. Dat past goed bij de situatie ten zuidwesten van Winsum, want het woord 'ham' dient om een grotendeels door water omgeven stuk land aan te duiden. Tussen Winsum en het latere Aduarderzijl zijn verschillende kronkels en dus ook verschillende 'hammen' te zien. Het lijkt erop dat de monniken van Aduard hier land hebben aangewonnen door indijking en het afdammen en vergraven van waterlopen.

Landbezit van Aduard met de Winsumer Oldenzijl

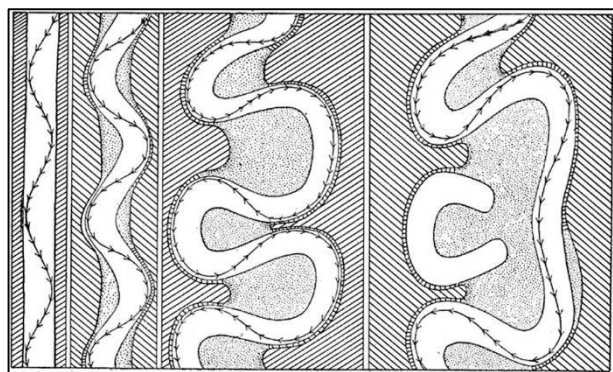
Het kaartje is gemaakt met behulp van de gegevens van de Historische Atlas van Siemens; de op de onderliggende kadasterkaart ingetekende waterstaatkundige elementen zijn die van het begin van de negentiende eeuw. Veel daarvan bestond zes eeuwen eerder nog niet.

De rode cirkel geeft de plaats aan van het Aduarder voorwerk 'Schilligeham'; het pijltje wijst naar het kanaal dat het water van de Deel naar de Winsumer Oldenzijl bracht.

Ofschoon Essen optrad als de initiatiefnemer voor de 'nieuwe zijlen' bij Schilligeham, lijkt het onwaarschijnlijk dat dit kleine nonnenklooster echt de hoofdrol heeft gespeeld. Misschien vervulde het die functie alleen ten behoeve van zijn mede-Gorechters en lotgenoten in de strijd tegen het water. Het is aannemelijk dat de grote abdij van Aduard op zijn minst op de achtergrond de regie voerde. Daarbij komt nog dat Aduard zoveel grond bezat in de buurt van Winsum, dat het juist een van de grootste belanghebbenden moet zijn geweest bij de afwatering van het gebied van het Winsumerzijlvest.

Het is goed om er in dit verband op te wijzen dat het landbezit van Aduard ten zuidwesten van Winsum begrensd wordt door de watergang waarlangs de Deel naar de Oldenzijl en de benedenloop van de Hunze stroomt. Wellicht bestond dit kanaal in 1323 al en was de Oldenzijl toen reeds het belangrijkste lozingspunt van de Winsumer zijlvesten.

Het omvangrijke landbezit van Aduard tussen Winsum en Garnwerd heeft ongetwijfeld te maken met de grote meanders die de Hunze in dit gebied maakte en de mogelijkheden die deze boden om land aan te winnen.

Schematische voorstelling van een meanderende rivier

Het bovenstaande plaatje laat van links naar rechts de natuurlijke ontwikkeling zien van een door een vlak land stromende rivier. Het is een vereenvoudigd model, want in de werkelijkheid kan een meanderende rivier een ingewikkeld netwerk van kronkels vormen. Afhankelijk van de aard van de ondergrond kan er zelfs een soort vlechtwerk ontstaan. Wanneer daarbij ook nog eb en vloed komen, kan zich een breed moerassig gebied vormen waarin de beddingen alleen bij laag water zichtbaar zijn.

Zoals het laatste plaatje laat zien, zorgt de natuur zelf voor doorbraken. Hierdoor kunnen oude meanders 'dode beddingen' worden. De mens kan dit proces bespoedigen door middel van betrekkelijk kleine ingrepen (doorgravingen en bedijkingen). Op die manier kan men grote stukken vruchtbaar land winnen.

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

Sporen van rivierkronkels op de hoogtekaart

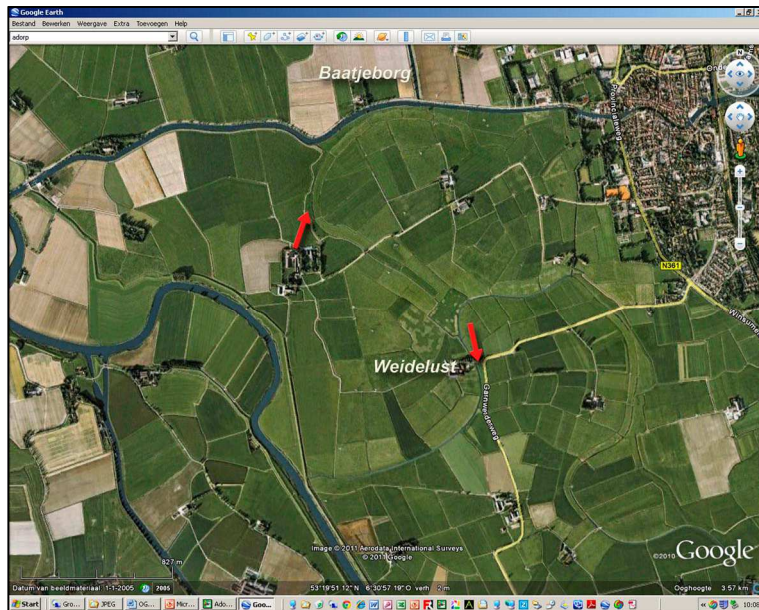
De rode lijn is de huidige weg tussen Garnwerd en Winsum ('Klein Garnwerd' en 'Garnwerderweg').

Wanneer we het satellietbeeld combineren met de hoogtekaart zien we ook sporen die in het veld niet zo gemakkelijk herkenbaar zijn. Een samenhangend patroon valt echter maar moeilijk te ontdekken. De sporen zijn alleen tot volledige lussen aan te vullen door aan te nemen dat hele stukken oude bedding later zijn overslibd. Ik heb tussen Tjum en Schilligeham met enkele vage blauwe lijnen aangegeven waar oude beddingen kunnen worden vermoed.

Opmerkelijk is tussen Antum en Valcum (de laatste wierde is afgegraven en op de hoogtekaart zichtbaar als een donker gat⁴) de rechte grens tussen gebieden waarvan de bodemhoogte sterk van elkaar verschilt. Hier heeft een dijk gelegen, die gelegd is ter bescherming van het gebied ten zuiden ervan. Ten noorden van de dijk – buitendijks dus – is het land hoog opgeslibd. Een stuk daarvan is afgegraven. Waarschijnlijk is de dijk aangelegd tussen de buitenkanten van twee kronkels. De kronkel bij Valcum is deels ondergeslibd en daardoor onherkenbaar. De dijk sneed de zuidwestwaarts georiënteerde kronkel tussen Garnwerd en Alinghuizen af.

We weten niet met zekerheid hoe de situatie er in 1323 precies heeft uitgezien.

⁴ De wierde Valcum is inmiddels hersteld.

De kijkrichting van de twee volgende foto's

Ook in het veld zijn ten westen van Winsum nog grote oude rivierkronkels te zien. Hier volgen daarvan twee foto's. De eerste is genomen vanaf Schilligeham in noordelijke richting (linker pijltje), de tweede vanaf Weidelust in zuidelijke richting (rechter pijltje).

Oude Hunzekronkel tussen Schilligeham en Baatjeborg

Op de foto zien we een deel van de grote lus ten westen van Winsum. Eerder heb ik deze lus aangeduid als de 'Baatjeborgkronkel'. Gezien het feit dat in deze bedding, waarvan de breedte varieert van 40 tot 55 meter, geen of nauwelijks opslibbing heeft plaatsgevonden, mogen we aannemen dat deze kronkel reeds vroeg is afgesneden en dat hij in de veertiende eeuw zeker geen Hunzewater meer voerde.

De situatie op deze plek lijkt sterk op die van de Koningslaagte. Ook daar heeft in de afgesneden lussen geen opslibbing plaatsgevonden.

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

Oude Hunzebedding ten zuiden van Weidelust, naar het zuiden gezien

Links de weg tussen Winsum en Garnwerd ('Klein-Garnwerd').

In tegenstelling tot de reeds vroeg afgesneden lus bij Baatjeborg die we zojuist zagen, heeft het op de bovenstaande foto afgebeelde deel van de rivier gefunctioneerd tot het doorgraven van de Raken tegenover Garnwerd (1629).

De situatie rond Schilligeham rond 1320 (hypothese)

De gele arcering geeft het landbezit van Aduard aan.

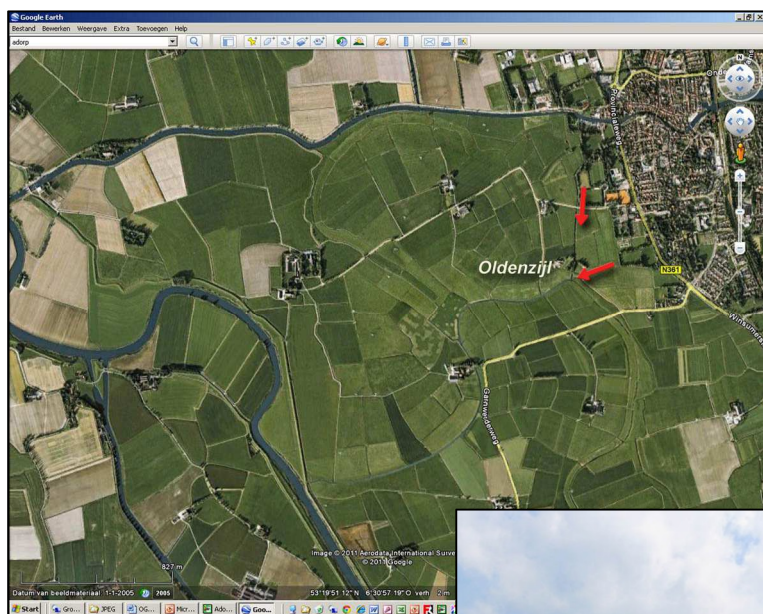
In 1192 is het klooster Aduard gesticht. In de onmiddellijke omgeving van de abdij zijn weldra natuurlijke waterlopen afgedamd met het doel land in cultuur te brengen. Vermoedelijk hebben de kloosterlingen van Aduard hetzelfde gedaan in de buurt van Winsum. Het gearceerde land was in 1594 in het bezit van het klooster Aduard. De hofmeester (bedrijfsleider) van Schilligeham werd in 1371 *grangarius in Hammis* genoemd: 'hofmeester in de Hammen' (meervoud!) dus.⁵

Ik denk dat Aduard vanuit het voorwerk te Schilligeham de afgedamde rivierbeddingen bij Winsum in cultuur heeft gebracht. Daarbij zijn dijken, duikers ('pompen') en zijlen gelegd. Hoe dat precies is gegaan weten we niet.

⁵ OGD I 589 (19 juni 1371).

- De grote Baatjeborgkronkel is op twee plaatsen afgedamd; het 'eigen' water uit deze kronkel werd wellicht via een simpel zijltje ten noorden van de huidige boerderij Weidelust op de Hunze geloosd.
- De Deel kreeg ten zuidwesten van Winsum een nieuwe uitmonding, die werd afgesloten met een zijl (later de Winsumer Oldenzijl of gewoon Oldenzijl genoemd).

Volgens B.W. Siemens is de Winsumer Oldenzijl na 1361 gebouwd, maar deze bewering mist een deugdelijke grond. Siemens dacht dat de sluizen van Schilligeham – de sluizen waarop de twee akten van 1323 betrekking hebben – door de Marcellusvloed van 1361 (moet zijn 1362) zijn weggespoeld en dat men daarna een nieuwe monding voor de Delf heeft gemaakt.⁶ Dat zou dan de Oldenzijl zijn. Geloofwaardige aanwijzingen voor de juistheid van deze zienswijze ontbreken. Mij lijkt de zijltocht naar de Oldenzijl samen te hangen met het in cultuur brengen van de afgesneden Baatjeborg-kronkel. Als die veronderstelling juist is, kan deze zijl reeds in de dertiende eeuw zijn gelegd.

De pijlen geven de kijkrichting aan van de twee volgende foto's

De bovenste pijl wijst naar de zijltocht die het water van de Deel naar de Winsumer- of Oldenzijl bracht, de onderste naar de plaats van de zijl.

Zijldiep naar de oude Winsumerzijl (Oldenzijl)

De foto is vanuit het noorden genomen. Langs de oude zijltocht loopt nu een wandelroute.

⁶ B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 35 en 42.

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

Dit kunstmatige uiteinde van de Delf kan reeds in de dertiende eeuw zijn gegraven in verband met de landaanwinningswerken die door Aduard vanuit Schilligeham zijn ondernomen. Door het vanuit het Winsumer achterland komende water uit de grote kronkels weg te houden, kon men dit gebied tot ontwikkeling brengen. Dat zou passen bij het feit dat deze watergang de oostelijke begrenzing vormt van het Aduarder kloosterland ten westen van Winsum.

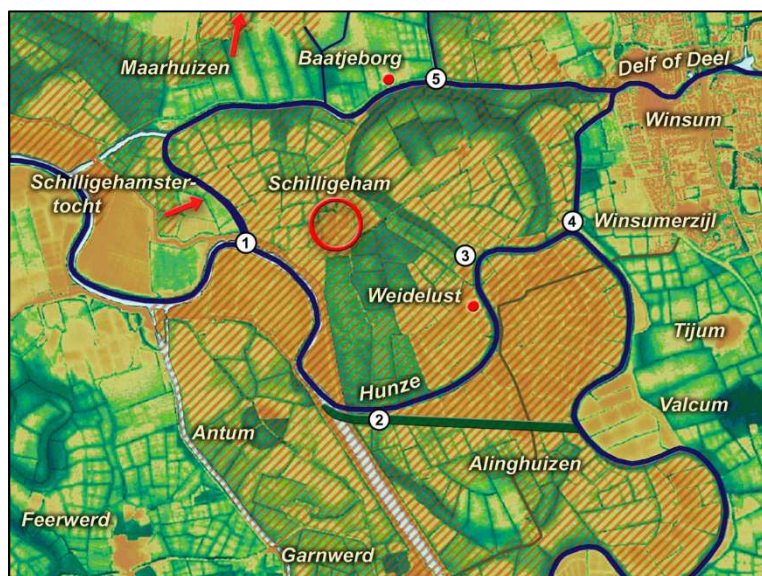
Voormalige Hunzebedding bij de oude Winsumerzijl (Oldenzijl); rechts op de voorgrond de uitmonding van de Delf of Deel

De foto is in westelijke richting genomen (juni 2011). Deze bedding voert sinds het afsnijden van de grote meanders ten oosten van Garnwerd (1629) geen rivierwater meer. Het is voor ons moeilijk voorstelbaar dat de bescheiden watergang op deze foto het restant is van de route waarlangs zeeschepen tot 1629 van en naar de stad Groningen voeren.

We kijken nog eens opnieuw naar het kaartje waarin een reconstructie van de situatie rond 1320 wordt voorgesteld en dat nu voorzien is van nummers om gemakkelijker naar enkele elementen te kunnen verwijzen.

- Het reliëf laat zien dat er een dijk is gelegd tussen de rivierbochten bij Antum en Valcum. Het tracé daarvan is hier aangezet met een groene lijn. Door deze dijk werd een kronkel ten oosten van Garnwerd afgesneden. Ook dat gebied moest zijn eigen water kwijt. Waarschijnlijk heeft ten oosten van Antum een zijtje gelegen dat het water uit de afgesneden bocht door de 'groene dijk' heen in de Hunze liet stromen (bij 2).

- Het water dat vanuit de richting Ranum en Maarhuizen kwam werd ter plaatse van de huidige Looptil (300 meter ten oosten van boerderij Baatjeborg, bij 5) via een gegraven watergang buiten om deze kronkel in westelijke richting geleid om via een oude bedding (de Schilligehamstertocht) en een zijtje ten westen van Schilligeham op de Hunze gebracht te worden (bij 1).

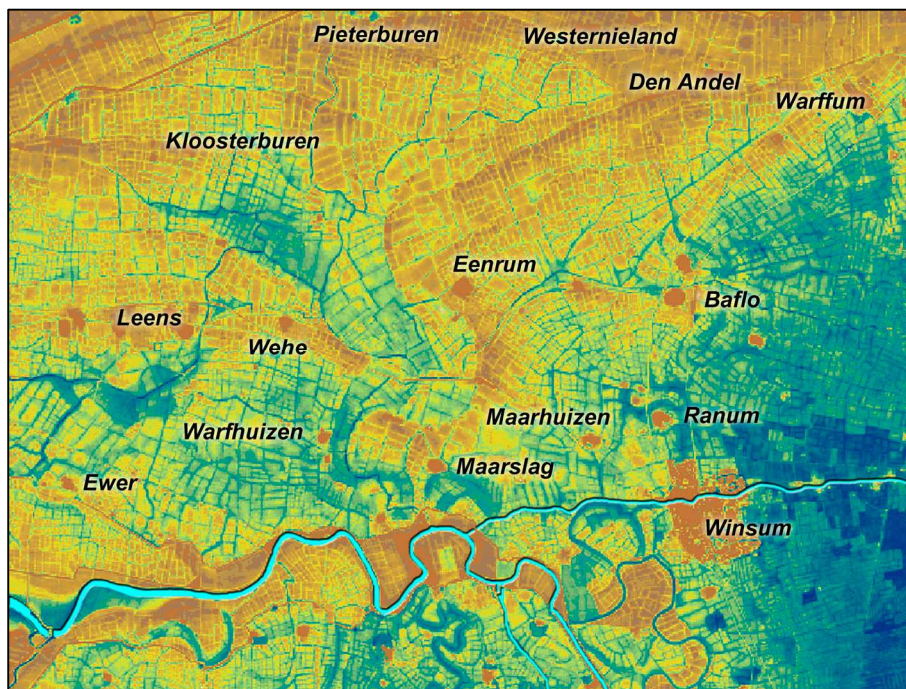
De situatie bij Schilligeham rond 1320 (hypothese)

Vooraf dat laatste wordt duidelijker wanneer we uitzoomen en de voormalige Hunzemonding in zijn geheel bekijken.

Alvorens dat te doen stellen we vast dat er rond 1320 zeker vier lozingspunten moeten zijn geweest in de buurt van Schilligeham. Van west naar oost zijn dat: een zijl bij de Schilligehamstertocht (bij 1), een zijl ten oosten van Antum (2), een zijl bij Weidelust (3) en de latere Oldenzijl ten zuidwesten van Winsum (4). Het aantal vier is van belang omdat in akte A onder 2 sprake is van vier zijlen bij Schilligeham.

Met het aanwijzen van de vier lozingspunten wil overigens niet beweerd zijn dat dit echt de 'vier zijlen' (*quattuor aqueductus*) zijn waarvan de akte van 1323 melding maakt. We weten immers niet zeker of met deze vier *aqueductus* vier afzonderlijke lozingspunten zijn bedoeld. Het is ook mogelijk dat het in dit geval over slechts één lozingspunt gaat waar een complex van vier sluisdeuren de loop van het water regelde. Een dergelijk geval zien we later bij Vierverlaten, ten westen van Hoogkerk.

Maar wanneer in de oorkondetekst inderdaad vier verschillende lozingspunten bedoeld zijn, zouden we aan de op het kaartje aangegeven punten kunnen denken. We mogen dan ook aannemen dat de zijltochten die het water naar deze lozingspunten voerden, waar nodig bedijkt zullen zijn geweest, hetgeen eveneens in de bedoelde passage wordt aangegeven.

De voormalige
Hunzemonding op de
moderne hoogtekkaart

Wanneer we uitzoomen tekent de noordwaarts gerichte Hunzemonding zich duidelijk op de hoogtekkaart af. Ook de verschillende kwelder- en oeverwallen zijn goed zichtbaar.

Midden op het plaatje, ten zuiden van Eenrum en ten oosten van de oude Hunzebedding, zien we een gekromde oeverwal. Deze is zowat half rond. Nadat de oude Hunzemonding aan de wadzijde was dichtgeslibd, kreeg de bedding ten westen van deze oeverwal een andere functie. Ze ging lokaal water afvoeren, en wel in omgekeerde richting: naar het zuiden. Het water kwam bij het huidige Schouwerzijl in het Reitdiep uit, dat nu westwaarts in de Lauwerszee uitmondde.

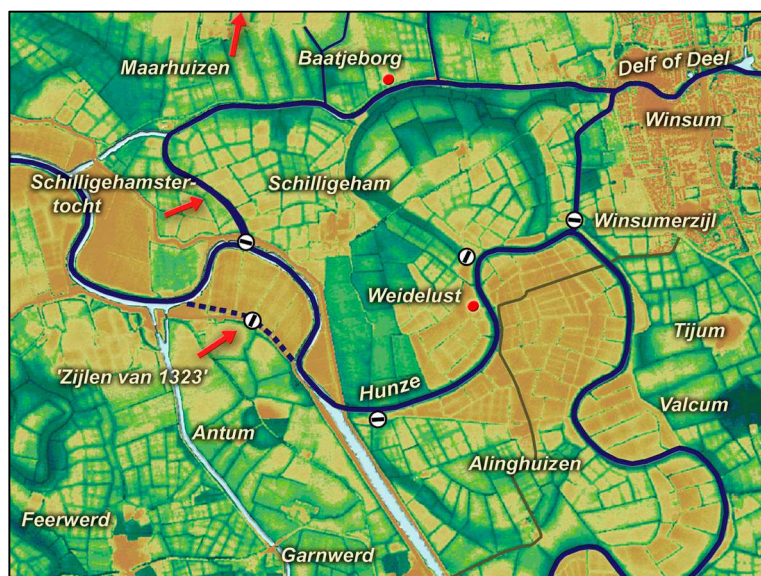
Ten zuidoosten van de kromme oeverwal helt het land naar het zuiden af. Dit is het gebied van Maarslag, Maarhuizen en Ranum. Deze landen hebben oorspronkelijk op de Baatjeborgkronkel geloosd, maar na de afsnijding en ‘inpoldering’ van die bocht kon dat niet meer. Zoals gezegd werd het water wellicht via een *buiten* de oude rivierbocht gegraven kanaal in westelijke richting afgevoerd naar de Schilligehamstertocht, die ten westen van het voorwerk in de Hunze uitmondde (niet op dit kaartje ingetekend). Zo zou het stuk Winsumerdiep tussen de Looptil (waar het Mensingeweersterloopdiep in het Winsumerdiep uitkomt, bij 5 op het vorige kaartje) in het oosten en de Schilligehamstertocht in het westen tot stand kunnen zijn gekomen.

Als dit juist is, hangt het graven van dit kanaalvak niet samen met de aanleg van de Schaphalsterzijl halverwege de vijftiende eeuw, zoals algemeen wordt aangenomen. Overigens is op de hoogtekkaart goed te zien dat men toen een hoge oeverwal heeft moeten doorgraven om het water van het Winsumerdiep via de nieuwe Schaphalsterzijl te kunnen lozen.

Maar misschien is niet alleen het stuk Winsumerdiep ten westen van de Looptil oud, maar kan hetzelfde gezegd worden van het oostelijke stuk, tussen Winsum en de Looptil. Het valt niet uit te sluiten dat men – in samenhang met de afdamming van de Baatjeborg-lus – al

meteen een deel van het Deel-water vanaf Winsum buitenom de Baatjeborgkronkel naar het westen heeft gevoerd, waar het – samen met het water van Maarhuizen en Ranum – via de Schilligehamstertocht naar de benedenloop van de Hunze stroomde. In dat geval zouden er – we kijken nu weer naar het kaartje op p. 18 – twee punten zijn geweest waar de Winsumer zijlvesten het water van de Deel loosden: de Oldenzijl of Winsumerzijl (4) en de ‘Schilligehamsterzijl’ (1).

Voor onze interpretatie van de akten van 1323 heeft de onzekerheid over deze varianten geen betekenis. We hebben in totaal vier uitmondingen of zijlen met bijbehorende dijken geteld die de *‘quattuor aqueductus et aggeres aqueductuum’* (‘vier waterleidingen en dijken van waterleidingen’) zouden kunnen zijn waarover akte A van 1323 spreekt.

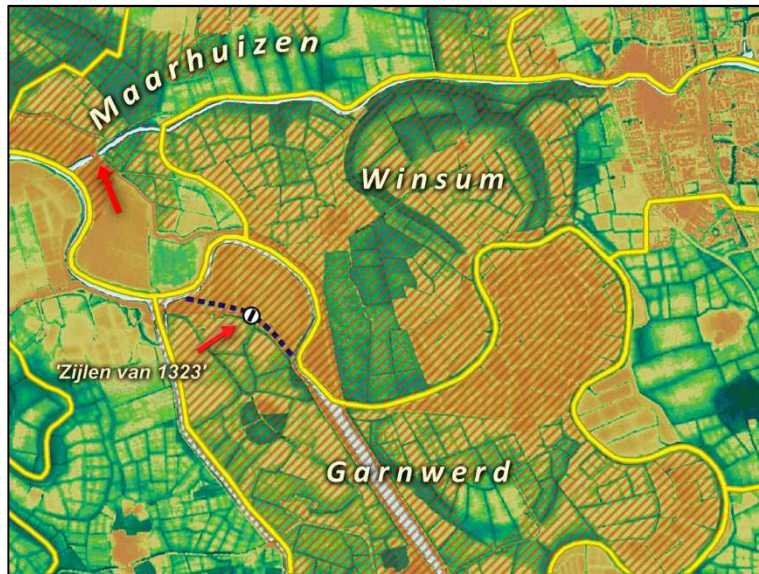
De zijlen van 1323 (reconstructie)

Volgens B.W. Siemens zijn de nieuwe zijlen van 1323 ten zuidwesten van Schilligeham en ten westen van het Reitdiep – ‘in het land van de boerderij Kremer’ (Antumerweg 1) – gebouwd. Hij schrijft dat de oude rivierloop daar nog duidelijk te herkennen is.⁷

Het lukt mij niet om die ‘duidelijk herkenbare plaats’ te vinden. Maar het is niet onmogelijk dat de bedoelde zijlen moesten komen op een plaats ten oosten van de huidige boerderij Hunzebocht (Antumerweg 5), ruim 500 meter ten noorden van de wierde Antum. Die plek is op dit plaatje met een pijltje en de aanduiding ‘de zijlen van 1323’ aangegeven.

De uitmonding van de Schilligehamstertocht ligt dan in waterstaatkundige zin ‘beneden het terrein van de zijl’. Aanleg van zeesluizen op de plek ten noorden van Antum zou inderdaad gevaar kunnen opleveren voor het functioneren van die watergang en het aansluitende stuk van de Hunze/Reitdiep-bedding.

⁷ Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, 42.

Hetzelfde gebied met – in geel – de kerspelgrenzen

Ik denk dat de Schilligehamstertocht – deze heeft tegenwoordig een zuiver lokale functie – in de middeleeuwen van veel meer betekenis is geweest dan uit de literatuur blijkt. Daarin wordt met geen woord over het bestaan ervan gerept.

Wanneer we het verloop van de kerspelgrenzen in dit gebied zichtbaar maken, blijkt dat de grens tussen Maarhuizen en Winsum ten dele langs de Schilligehamstertocht loopt.

Dat het belang van deze watergang door onderzoekers van waterstaatsgeschiedenis niet onderkend is, komt ongetwijfeld door de bouw, in 1459, van de Schaphalsterzijl (bij het pijltje linksboven). Hierdoor verloor de Schilligehamstertocht zijn bovenlokale afwateringsfunctie. Maar het feit dat de verkaveling zich naar zijn loop voegt en dat deze watergang de grens vormt tussen de kerspelen Winsum en Maarhuizen wijst erop dat er een tijd is geweest waarin deze tocht wel degelijk van grote betekenis was.

We zien dat de zijlen waarover in 1323 plannen werden gemaakt, op Aduarder grond (gearceerd) zouden worden geplaatst. Wanneer we een nauwe relatie tussen Aduard en Essen mogen aannemen, zal het nauwelijks nodig zijn geweest om over dit project ingewikkelde onderhandelingen te voeren. Maar de mogelijkheid bestond dat de voorgenomen ingreep nadelige gevolgen voor anderen zou hebben. Om die reden was afstemming met de burens noodzakelijk. Het is hetzelfde geval als bij de plannen voor het Nieuwe Gat bij Noorderhoogebrug. Ook daar werd gebouwd binnen de parochie Beijum, maar waren ook andere belanghebbenden bij de zaak betrokken.

Volgens punt 3 van de oorkonde A van 1323 waren er, wanneer zich na de bouw van de nieuwe zijl problemen zouden voordoen, twee alternatieven:

1. het samen met het Winsumerzijlvest graven van een nieuwe uitwatering voor de Winsumers. Men kan zich voorstellen dat daarbij gedacht werd aan het maken van een nieuwe zijltocht door het land van Aduard in de richting van de latere Schaphalsterzijl;
2. het herstellen van de oude toestand door het afbreken van de nieuwe zijl.

In de zeventiende eeuw hebben burgemeesters en raad van Groningen een poging gedaan om ten behoeve van de scheepvaart de rivierkronkel af te snijden die in 1323 door het nieuw

te graven zijldiep had moeten worden afgesloten. Dat plan werd niet uitgevoerd doordat het Ommelander smaldeel in de Staten niet wilde meewerken.⁸ Het feit dat de bewuste kronkel in de zeventiende eeuw nog bestond (sterker, hij bestaat ook nu nog!), wijst erop dat het ambitieuze ‘plan van 1323’ niet gerealiseerd is óf dat onze interpretatie niet deugt. Het is in elk geval niet erg aannemelijk dat, zoals Siemens schrijft, de zijlen bij Schilligeham door de Marcellusvloed (1362) ‘zijn weggespoeld’, laat staan dat de Winsumer Oldenzijl gelegd zou zijn ter vervanging van de zijlen van 1323.

Als de hier aangewezen locatie wél de juiste is, heeft men mogelijk wel een begin gemaakt met het werk, maar is het – door welke oorzaak dan ook – niet gelukt om het tot een goed einde te brengen.

Overigens is het nodig om hier nog eens te onderstrepen hoe onzeker de interpretatie van de akten van 1323 is, in het bijzonder die van akte A. Ze bevat termen waarvan de precieze betekenis onbekend is en refereert aan een situatie die alleen gissenderwijs te reconstrueren is. We zagen al dat men met de ‘vier zijlen’ van oorkonde A mogelijk niet de vier door mij aangewezen *verschillende* lozingspunten op het oog heeft gehad, maar slechts *één enkel* sluizencomplex bedoelde. Het zal duidelijk zijn dat daarmee een groot deel van het bovenstaande verhaal op losse schroeven komt te staan.

Toch moeten we met deze variant serieus rekening houden. Uit het jaar 1323 is immers nog een andere akte overgeleverd die in dit verband moet worden vermeld. Uit deze tekst, die algemeen wordt aangeduid als de ‘zijlbrief van het Winsumerzijlvest’⁹ valt op te maken dat het zijlvest over één zijl beschikte! Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er binnen het gebied van het Winsumerzijlvest maar één enkele zijl lag. Het gaat in het bewuste stuk niet om de binnenzijlen en –zijltjes waarvan het onderhoud bij de aangelanden ter plaatse berustte, maar om de grote gemeenschappelijke uitwateringssluus waarlangs het binnenwater op zee (de benedenloop van de Hunze) werd geloosd. Aangenomen mag worden dat met deze uitwateringssluus de zijl bedoeld is die hierboven is aangeduid als de Winsumer Oldenzijl.

Wanneer we deze variant verder vervolgen en daarbij vasthouden aan de door Siemens aangewezen plek voor de ‘zijlen van 1323’ ten noorden van Antum, zou het project van Essen c.s. ertoe leiden dat de Winsumerzijl een binnenzijl werd. Ook in dat geval is het goed denkbaar dat de initiatiefnemers rekening hebben gehouden met de mogelijkheid dat de installatie van nieuwe zijlen ‘beneden’ de bestaande Winsumerzijl nadelig zou zijn voor het afstromen van het ‘Winsumer water’ en dat ze zich om die reden genoodzaakt hebben gezien de in de twee akten van 1323 vervatte garanties af te geven.

Siemens deelt mee dat er al eerder bij Ezinge zeewerende sluizen in de Hunze hebben gestaan.¹⁰ Hij doet dit op grond van zijn geloof in de legendarische ‘zeeborg’. Deze zou reeds in de twaalfde eeuw de Ommelander kwelders hebben omsloten. De vermelding van ‘nieuwe sluizen’ in de oorkonde van 1323 wil volgens hem zeggen dat er ‘dus’ ook oude sluizen zijn geweest. Die zouden dan in de zeeborg hebben gelegen. Meindert Schroor heeft

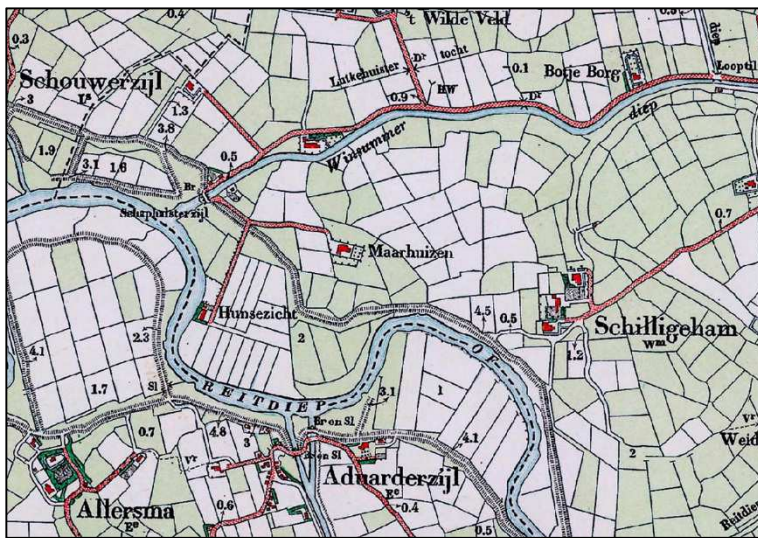
⁸ E.J. Werkman, ‘De doorgravingen van het Reitdiep in het begin der zeventiende eeuw’, in: GVA 1934, 110-145.

⁹ OGD II 1230.

¹⁰ Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, 42.

deze gedachte overgenomen. Ook hij schrijft dat de Hunze ter hoogte van Ezinge afgesloten is geweest van de zee en dat de kunstwerken zijn weggespoeld.¹¹

Ik ben ervan overtuigd dat we het idee van zeewerende sluizen bij Ezinge moeten vergeten.¹² In het begin van de veertiende eeuw zijn op verschillende plaatsen pogingen gedaan om aan de monding van watergangen naar zee zijlen te leggen. Het meest bekend is de afsluiting van de Delf bij het latere Delfzijl.¹³ De bedoeling daarvan was kennelijk om de vloed tegen te houden en zo bergboezems te creëren waarop de lage landen konden afwateren. Ik denk dat de veertiende-eeuwse zijlen een *novum* waren en dat de bouw ervan samenhang met dramatische veranderingen in het landschap.

De voormalige boerderij Maarhuizen met omgeving op de chromo-topografische kaart

Een paar woorden nog over de Schilligehamstertocht. In *'Een kronkelend verhaal'* heb ik deze kromme watergang 'Maarhuistertocht' genoemd.¹⁴ Ik had toen nog geen blik geworpen op de polderkaart van C.C. Geertsema en de 'Legger Watersystemen' van het Noorderzijlvest, waarop deze watergang als 'Schilligehamstertocht' staat vermeld. Het water dat van Maarhuizen via de Looptil (rechtsboven) naar het Winsumerdiep loopt, staat op de 'Bonnebladen' (de afgebeelde kaart) vermeld als 'Maarhuizerdiep', maar heet nu officieel 'Mensingeweesterloopdiep'.

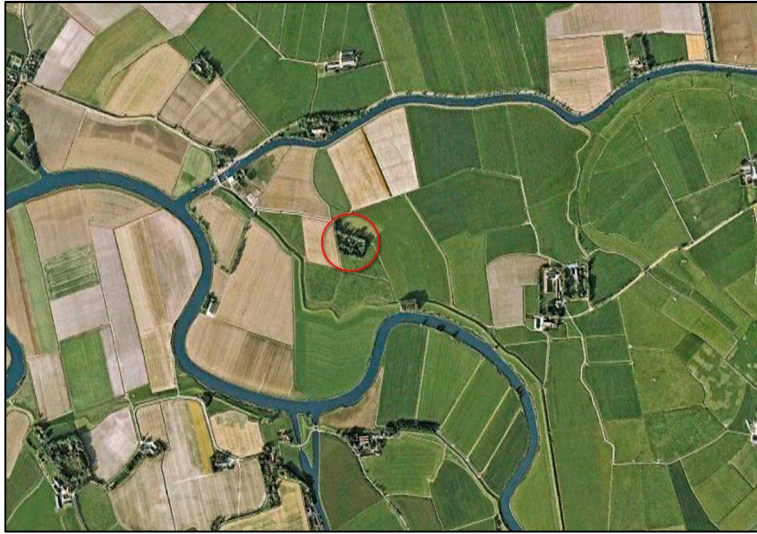
De boerderij Maarhuizen lag nog net in het kerspel Maarhuizen, tegen de kerspelgrens met Winsum aan. Deze boerderij is een van de vele Ommelander heerden die in een oude bedding staan. De boerderij bestaat niet meer. Fietzers kennen de plek doordat er nu een bosje staat.

¹¹ Meindert Schroor, 'De waterstaat van de gemeente Winsum en omstreken, 1300-1850', in: *Winsum 1057-2007* (Winsum 2007) 107-124; dezelfde, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1995* (Groningen 1995) 30.

¹² Mijn zienswijze wordt gedeeld door Mol en Delvigne, 'Het klooster, het land en het water', in: *Abtenkroniek* 153-172, aldaar 170 noot 25.

¹³ W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water* (Groningen 1995) 197.

¹⁴ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011) 62, 64-65.

De omgeving van boerderij
Maarhuizen en Schilligeham

Op dit plaatje zijn de locatie van de voormalige boerderij Maarhuizen (in de rode cirkel) en het 'Notarisbosje' (het vlekje ten zuidoosten van de boerderij) herkenbaar. Het 'Notarisbosje' staat op de plek waar de 'Schillighamsterzijk' heeft gelegen.

Halverwege de vijftiende eeuw is een nieuw zijldiep gegraven in verband met de bouw van de Schaphalsterzijk. Dat gebeurde nadat het gebied der Winsumerzijlvesten aanzienlijke uitbreiding had ondergaan door de inlating van enkele kerspelen ten zuiden van Uithuizen. De Winsumerzijk (Oldenzijk) kon al het water niet meer verwerken. Bij die gelegenheid moest de hoge oeverwal ten oosten van de Hunzekronkel worden doorgraven.

Nog later, omstreeks 1635, is pal ten noorden van de Schaphalsterzijk een nieuwe Winsumerzijk gebouwd. Dit gebeurde omdat de oude Winsumerzijk niet meer functioneerde als gevolg van het afsnijden van de Raken (1629). Sindsdien werd de oude Winsumerzijk 'Oldenzijk' genoemd.

Het complex van de Winsumer en Schaphalsterzijlen is op het plaatje herkenbaar ten noordwesten van boerderij Maarhuizen.

Fietspad langs de
Schilligehamstertocht

De foto is in zuidelijke richting genomen, vanaf het Winsumerdiep. Links van het midden zien we het dak van de boerderij Hunzebocht die ten zuiden van het Reitdiep staat. Het bosje links staat op de plaats waar de boerderij Maarhuizen heeft gestaan.

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

Het Reitdiep en het 'Notoaresbosje' bij Schilligeham, gezien vanaf Aduarderzijk (maart 2010).

Het 'Notarisbosje' – aan de horizon, links van het midden – ligt op de plek waar de Schilligehamstertocht in de Hunze uitkwam. De werking van deze watergang en het op deze foto zichtbare deel van de Hunzebedding kwam in gevaar door de aanleg van de 'zijl van 1323'.

De naam 'Notarisbosje' herinnert aan jhr. mr. S.M.S. de Ranitz, notaris te Winsum, die het 'als vogelbosje' aanlegde.

4 Schilligeham, Redwolde en Paddepoel

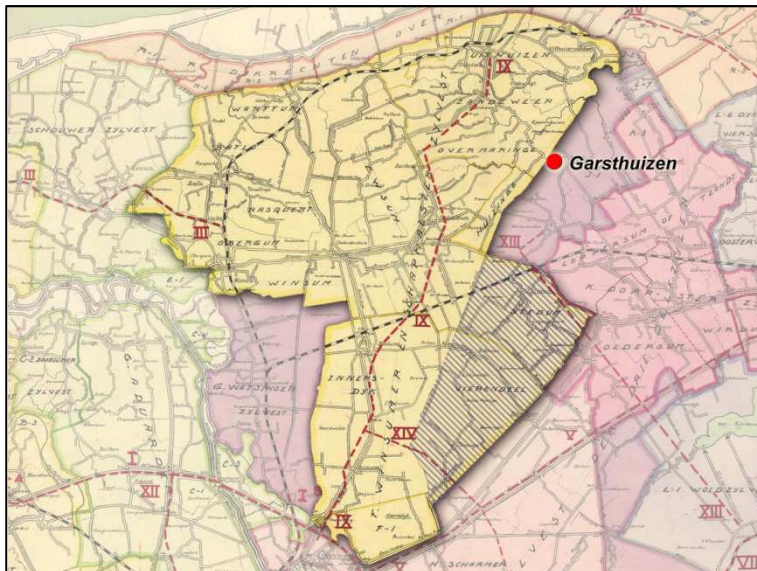
4.1 Het probleem

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

4.3 Het Winsumerzijlvest

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

4.5 Tussen Harssens en de Mude

Het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest naar Kooper met de locatie van Garsthuizen

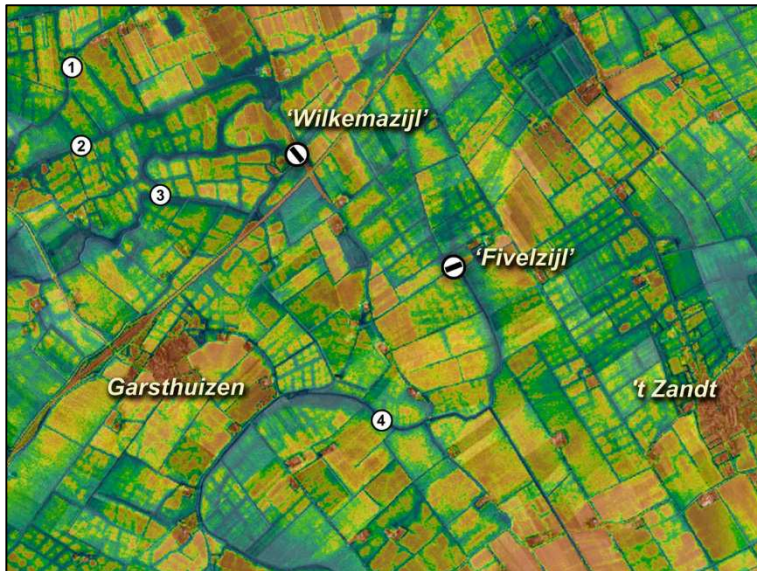
We laten het Drentse water even voor wat het is en maken een zijsprong om een verklaring te zoeken voor een merkwaardig detail uit een van de beide akten van 1323 die we in het vorige hoofdstuk hebben bekeken. Zoals we zagen blijkt uit akte A dat er in 1323 al een ‘gemeenschap van de zijlen in Winsum’ was. Verder lezen we dat de initiatiefnemers beloofden de westelijke zijl in *Gershsum* te zullen onderhouden, ‘zoals ze verplicht waren te doen’.

De naam *Gershsum* of *Gershusen* (Fries voor ‘Grashuizen’) komt vaker in veertiende-eeuwse stukken voor en betekent dan gewoon ‘Garsthuizen’.¹⁵ De geciteerde bepaling roept de vraag op wat de initiatiefnemers van 1323 en het Winsumerzijlvest te maken kunnen hebben gehad met eventuele sluizen bij dat Fivelgoër dorp. Voor de beantwoording van die

¹⁵ Volgens Meindert Schroor zou met het *Gershsum* van onze akte misschien Garnwerd (*Gernewerd*) zijn bedoeld (Meindert Schroor, ‘De waterstaat van de gemeente Winsum en omstreken, 1350-1850’, in: Redmer Alma e.a. (red.) *Winsum 1057-2007* (Winsum 2007), aldaar 107-124), aldaar 110).

4.3 Het Winsumerzijlvest

In Garsthuizen zelf zijn geen zijlen, maar ten noorden van het dorp zijn er twee: links, bij 1, de 'Wilkemazijl' op de plaats waar het Startenhuistermaar door de dijk (Dijkumerweg) gaat, en rechts, bij 2, een zijl die de Fivel afsloot (de 'Fivelzijl'). De Wilkemazijl lijkt me de enige die in 1323 kan zijn aangeduid als 'de westelijke zijl in Gershusum'.

De zijlen bij Garsthuizen met de AHN erbij

1. Oldenzijl
2. Oude Maar
3. Startenhuistermaar
4. Fivel

Op Google Earth zijn de grote bochten van de Fivel nog wel enigszins herkenbaar, maar de loop van het Startenhuistermaar is nauwelijks te onderscheiden. Maar wanneer we de hoogtekkaart erbij nemen is de kronkelende loop van het Startenhuistermaar beter zichtbaar.

Er lopen ten noorden van Garsthuizen verschillende watergangen in oostelijke richting. Het meest noordelijk zien we het spoor van een voormalige waterloop langs de huidige Zuiderweg tussen Eppenuizen en Oldenzijl (1). Ten zuiden daarvan ligt een opvallend rechte watergang: het Oude Maar (2), de oostelijke voortzetting van het Eppenuistermaar. Dan volgen de ingewikkelde bedding van het Startenhuistermaar (3) en de grote bochten van de Fivel (4).

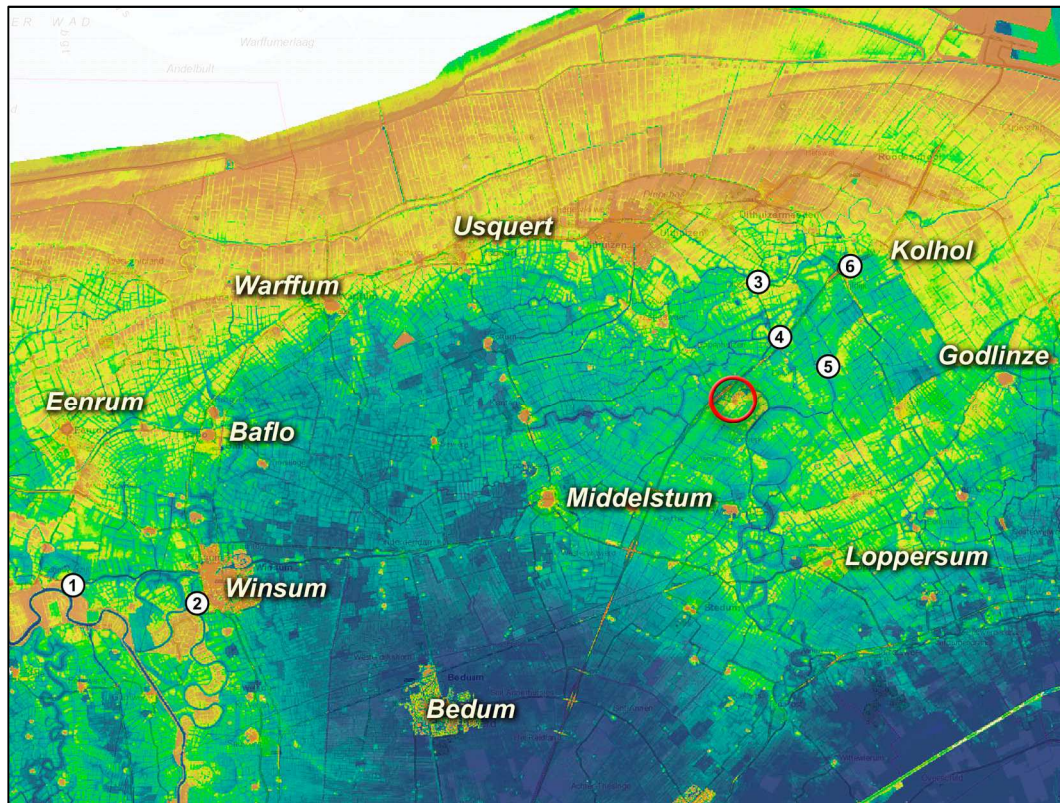

Aan de Dijkumerweg

We staan op de Dijkumerweg en kijken in westelijke richting.

Hoe de zaak hier precies heeft gezeten weet ik niet, maar het lijkt erop dat we ook sporen zien van de situatie zoals die heeft bestaan vóórdat de dijk werd gelegd waarop nu de Dijkumerweg ligt en waarin de Wilkemazijl is gebouwd.

Het gebied vertoont ook nu nog een opvallend reliëf.

Tussen Eenrum en Godlinze

In de cirkel ligt Garsthuizen. De belangrijkste buitenzijen zijn:

1. Schaphalsterzijl; in 1459 gebouwd vanwege de te geringe capaciteit van de oude Winsumerzijl;
2. Winsumerzijl of Winsumer Oldenzijl; na de inlating van het ten oosten van de wierdenrij Usquert-Middelstum gelegen gebied in het Winsumerzijlvest (1457) bleek de capaciteit van deze zijl niet toereikend. De zijl is na 1630 vervangen door een zijl naast de Schaphalsterzijl;
3. Oldenzijl aan het einde van het Holwindermaar/Meedstermaar;
4. 'Wilkemazijl' (de 'westelijke zijl bij Garsthuizen'), die het Startenhuistermaar afsloot;
5. 'Fivelzijl' (de 'oostelijke zijl bij Garsthuizen?');
6. Oosterniezijl; hiervan wordt verondersteld dat hij in 1317 is gebouwd.

Andere opvallende zaken:

- de extreem lage ligging van het Centrale Woldland en Duurswold;
- de op vogelveren lijkende kwelderruggen bij Roodeschool;
- de opslibbing buiten de dijk tussen Kolhol en Godlinze die mogelijk in 1444 is gelegd;
- afgetichelde percelen in de buurt van het Winsumerdiep ten oosten van Winsum, ten westen van Middelstum en bij Rottum, ten zuiden van Usquert.

Wilkemaweg en Wilkemaheerd vanaf de Dijkumerweg

Zowel links (ten zuiden) als rechts (ten noorden) van de Wilkemaheerd hebben watergangen gelopen.

Als de 'Wilkemazijl' inderdaad de in oorkonde A bedoelde 'westelijke zijl in Gershusum' is, levert dat wel een probleem op. Algemeen wordt immers aangenomen dat de kwelder ten oosten van de 'Wilkemazijl' in 1317 is bedijkt.¹⁶ Als dat klopt, kan de Wilkemazijl in 1323 geen functie meer gehad hebben. De vraag is dan waarom Essen en zijn partners in dat jaar nog moesten beloven dat ze die zijl naar behoren zouden onderhouden.

Het jaartal 1317 is ontleend aan een akte van 25 juli 1317.¹⁷ Op grond van die tekst wordt verondersteld dat de dijk tussen Oosternieland en het Zandstervoorwerk (2,2 km ten oosten van de Wilkemazijl) in 1317 is gelegd. Bij die gelegenheid zou de functie van de Wilkemazijl zijn overgenomen door de Oosterniezijl (nr. 6 op het kaartje op de vorige bladzijde). Maar dat staat niet met zoveel woorden in de akte van 25 juli 1317! In de aanhef van dat document wordt alleen melding gemaakt van het plan om een nieuwe dijk te leggen in de aanwassen en worden afspraken vastgelegd over de organisatie van het werk. Het is dus best mogelijk dat de uitvoering van de werkzaamheden op zich heeft laten wachten. Het is ook denkbaar dat de bewuste indijking een ander gebied betreft dan men tot nu toe heeft aangenomen. Om hierin duidelijkheid te krijgen is een diepgaande studie naar de inpoldering van de Fivelboezem noodzakelijk.

Voor ons verhaal doen die details er niet toe. Wij willen een antwoord op de vraag hoe het mogelijk is dat het nonnenklooster in Essen c.s. in 1323 verplichtingen kon hebben ten aanzien van een zijl bij Garsthuizen.

Men gaat ervan uit dat de wierdenrij tussen Usquert en Middelstum een waterscheiding was.¹⁸ Dat zou volgen uit een akte uit 1458, waarin het Groninger stadsbestuur als gevolmachtigd scheidsgerecht een geschil beslechtte dat was ontstaan nadat gebieden ten oosten van die lijn (een drietal schepperijen van het Oosterniezijlvest) het jaar tevoren waren 'ingelaten' in het Winsumerzijlvest.¹⁹ Het gebied ten westen van de waterscheiding

¹⁶ Zie (onder meer) Kooper, *Waterstaatsverleden*, 46, 150-151; Meindert Schroor en Jan Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007) 191, Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen I*, kaartje op p. 196.

¹⁷ OGD I 254 (GrA T708-59 fol. 1, reg.nr. 3).

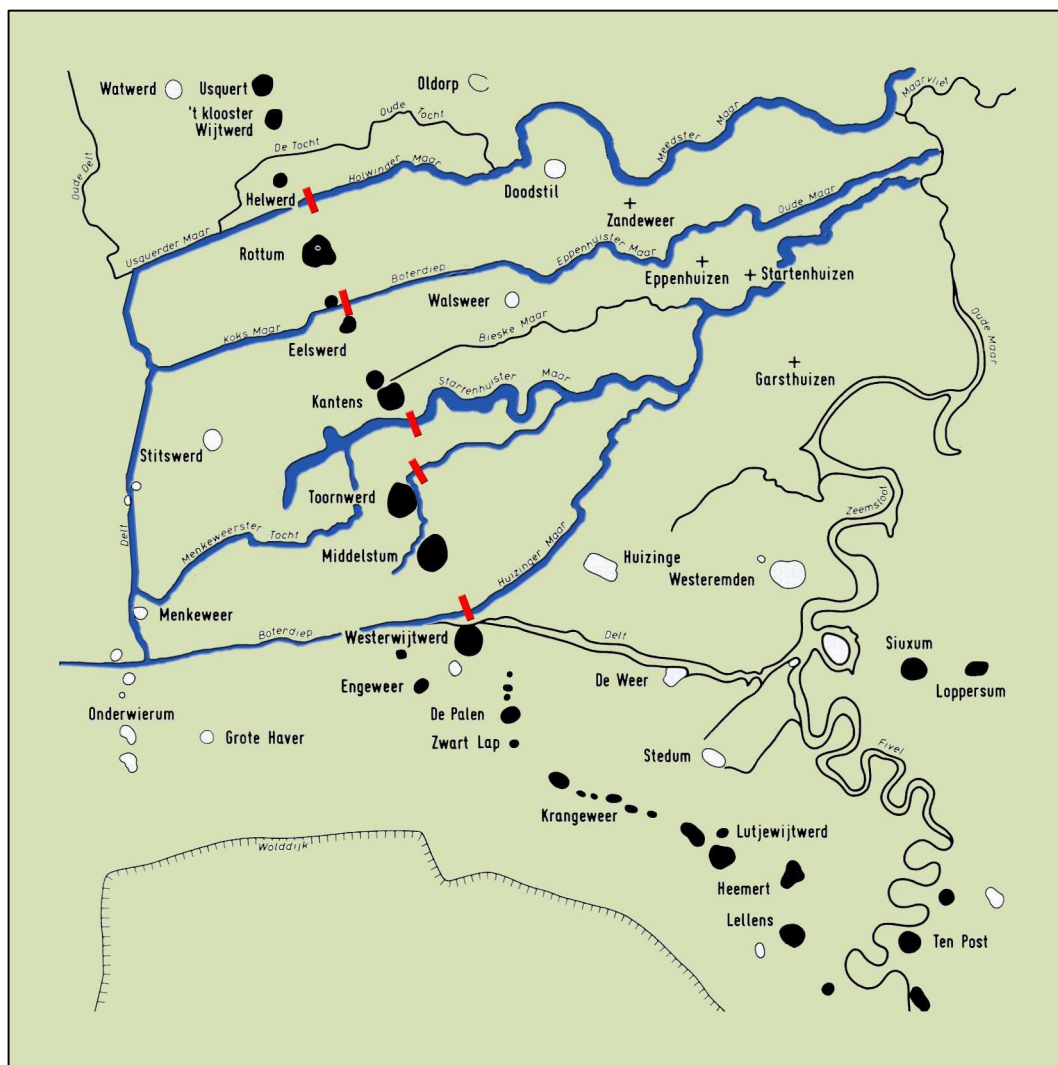
¹⁸ Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, 43.

¹⁹ GrA T136-2499 fol. 27-29.

loosde via de Winsumerzijl op de benedenloop van de Hunze, het land ten oosten ervan waterde via een drietal zijlen af op de Fivelboezem. Het dichtslibben daarvan dwong de ingelanden halverwege de vijftiende eeuw hun afwatering naar het westen te verleggen.²⁰

Dit verhaal is ongetwijfeld juist, maar het is nog maar de vraag of de wierdenrij Usquert-Middelstum voordien altijd een waterscheiding is geweest. Ooit moet ook het gebied tussen Winsum, Warffum en Middelstum bedekt zijn geweest met veen. Er zijn twee toponiemen die daaraan herinneren: *Stitswerderwold* ten noorden van Stitswerd en *Rodewolt* ten noordwesten van Onderdendam. Ook hier is het veen als gevolg van de ontginning verdwenen.

Het veengebied waterde oorspronkelijk in verschillende richtingen af: naar het Wad (bij Warffum), naar de Deel (bij Onderdendam) en zeer waarschijnlijk ook in oostelijke richting, tussen de wierden op de lijn Usquert-Middelstum door. De hoogtekkaart laat duidelijk zien dat daar enkele natuurlijke laagten waren waarlangs het water oostwaarts kon stromen.

We zien hier hoe een aantal watergangen ter weerszijden van de lijn Usquert-Middelstum (Westerwiltwerd) doorloopt.

²⁰ Meer over het Oosterniezijlvest volgt in het vervolg van dit hoofdstuk.

In de eerder vermelde ‘inlatingsakte’ van 1458²¹ worden vijf plaatsen genoemd waarlangs het water vanuit het oosten naar het westen zou mogen stromen. Van noord naar zuid zijn dat

- het Usquerdermaar-Helwerdermaar-Holwindermaar (kruising Helwerderweg)
- het Koksmaar-Eelswerdermaar (later vergraven tot Boterdiep)
- het Startenhuistermaar (‘Kantensermaar’)
- het Hoogepandstermaar (‘In den Oert’) bij Toornwerd
- het Huizingermaar bij ‘Wijtwerderhorne’ of De Pomp

Eelswerdermaar of Boterdiep (2012)

Het Eelswerdermaar is later onderdeel geworden van het Boterdiep. Bij Eelswerd – de fabrieksschoorstenen van de voormalige steenfabriek Ceres staan ten noordoosten van de wierde Eelswerd – kruiste dit maar de wierdenrij Middelstum-Usquert en vond aan de westzijde voortzetting in het Koksmaar.

Hoogepandstermaar

Het Hoogepandstermaar komt tussen Toornwerd en Middelstum in het huidige Boterdiep uit. Op deze foto zien we het Hogepandstermaar vanaf het Boterdiep in oostelijke richting.

Het stuk Boterdiep tussen het Hoogepandstermaar en de zuidwestrand van Middelstum heeft ongetwijfeld een natuurlijke oorsprong. Bij de aanleg van de trekvaart Groningen-Uithuizen (het huidige Boterdiep) is hier gebruik gemaakt van een bestaande watergang.

²¹ GrA T136-2499 fol. 27-29.

Het Boterdiep tussen Middelstum en Toornwerd

Zoals we zagen werd in 1458 bepaald dat het water vanuit het Oosterniezijlvest op vijf plaatsen het Winsumerzijlvest mocht binnenkomen. Het gaat hierbij om watergangen die in de periode vóór de inlating van het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest in het Winsumerzijlvest afgesloten waren geweest.

Bij de Helwerderweg moest een schotdeur van 7 voet breed komen. Deze mocht van 1 november tot 12 maart geopend worden voor het doorlaten van vaartuigen. De rest van het jaar moest de deur gesloten blijven, met dien verstande dat er wel een vierkante opening mocht blijven ter breedte van twee voet. Hetzelfde was het geval bij het Eelswerdermaar (later is daar het Boterdiep in de richting van Doodstil en Uithuizen gegraven). Bij Kantens, Toornwerd en Westerwijtwerderhorn ('de Pomp') mocht de opening niet groter zijn dan 1,5 voet. Daar was dus geen sprake van scheepvaart.

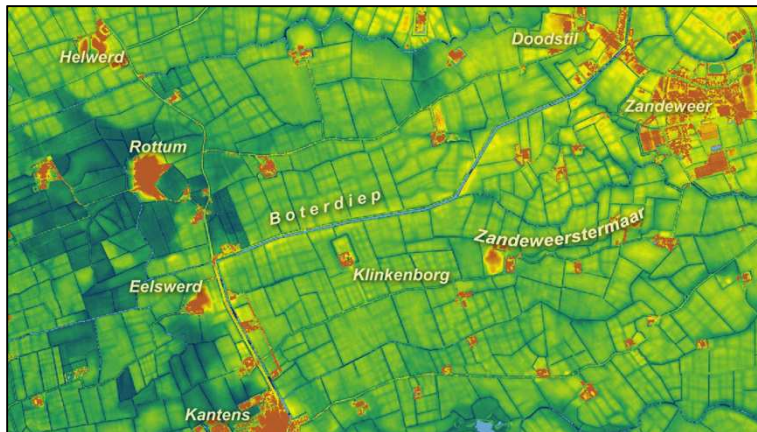
Maar waarvoor diende de bepaling dat de schotdeuren in het **zomer**halfjaar gesloten moesten blijven? Naar het antwoord op die vraag moeten we gissen. Het kan zijn dat men op deze manier wilde voorkomen dat er gedurende de zomermaanden teveel water uit het Hogeland wegstroomde. Maar dat past niet bij de algemene strekking van de akte. Die is erop gericht de lage delen van het Winsumerzijlvest tegen wateroverlast te vrijwaren. De achterliggende problematiek is immers duidelijk: door de inlating van het relatief hoog gelegen noordelijke deel van het Oosterniezijlvest was een nieuwe situatie ontstaan. De lage landen die het kerngebied van het Winsumerzijlvest vormden, kregen nu vreemd water te verwerken dat vóór 1457 naar elders werd geloosd. De bepaling over het 's zomers gesloten houden van de schotdeuren moet dus in het voordeel van de lage landen zijn geweest. De enige verklaring die ik kan bedenken is dat de lage delen van het Winsumerzijlvest alleen in het zomerhalfjaar droog genoeg waren om als wei- en hooiland nut op te leveren. Gedurende die periode moest dan ook al het mogelijke worden gedaan om vreemd water buiten te houden. In het najaar en de winter stond alles onder water, zodat het niet uitmaakte of er van het Hogeland nog wat meer bij kwam. Dan mochten de schotdeuren in de voormalige waterscheiding worden geopend en kon er gevaren worden.

4.3 Het Winsumerzijlvest

Huizingermaar vanaf de Pomp

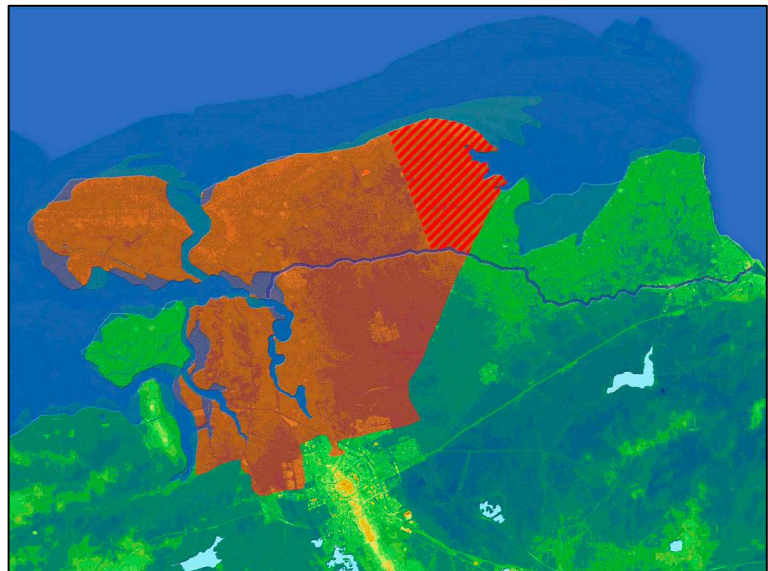
Hier mocht de doorgang niet groter zijn dan 1,5 voet.

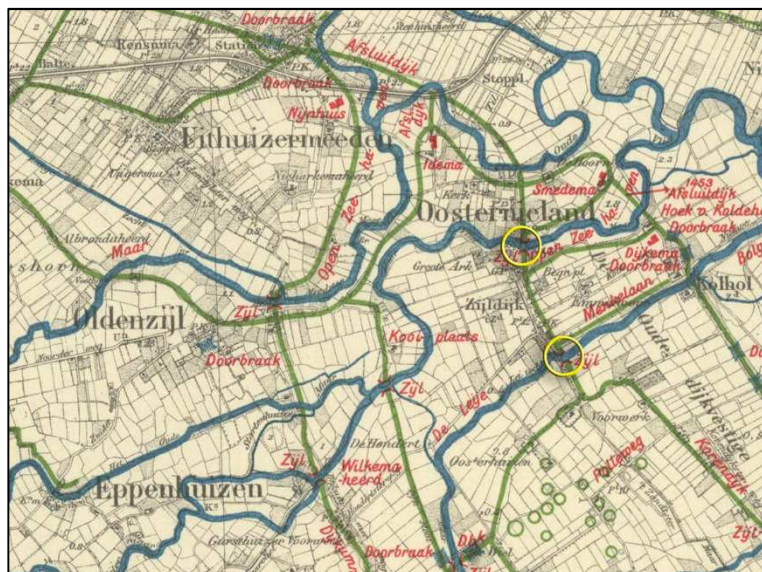
Boterdiep ten oosten van Eelswerd

Van de gelegenheid maak ik gebruik om even in te zoomen op het Boterdiep dat bij Eelswerd een haakse bocht maakt naar het oosten. Bij de aanleg van het Boterdiep heeft men het hier lopende Eelswerdermaar gekanaliseerd. De uitgegraven aarde is op de hoogtekkaart ter weerszijden van het kanaal herkenbaar.

Het oude landschap Hunsingo
De gebieden ten oosten van de lijn
Usquert-Middelstum (de latere
schepperijen Uithuizen, Zandeweert en
Overmaringe; hier rood gearceerd)
hoorden weliswaar bij het oude
landschap Hunsingo, maar werden
aanvankelijk in oostelijke richting, naar
de Fivelboezem, af.

Er waren vele landeigenaren die aan weerszijden van de lijn Usquert-Middelstum grond bezaten en dus zijlvesten van de Winsumerzijl waren, maar tegelijkertijd ook belang hadden bij de afwatering naar het oosten. Tot die landeigenaren behoorden de kloosters Wijtwerd, Rottum, Warffum, Sint Annen en ook (vanwege een klein stukje land bij Toornwerd) Essen!

Nieuwe zijlen bij Oosternieland, ingetekend op de kaart van P.M. Bos

Zojuist is al even melding gemaakt van de landaanwinningswerken die de Hunsingoërs van Uithuizen, Zandweer en Overmaringe samen met hun Fivelgoër burens in de eerste helft van de veertiende eeuw in de kwelders van de Fivelboezem ondernamen.²² In dat verband moesten nieuwe zijlen worden gebouwd. Volgens P.M. Bos gaat het om de Oosterniezeijl in Oosternieland en een naamloze zijl tussen Zijldijk en het Zandstervoorwerk. De plaatsen daarvan zijn op het bovenstaande kaartje (een uitsnede van de kaart van Bos) met gele cirkels aan gegeven.

Het Oosterniezeijlvest

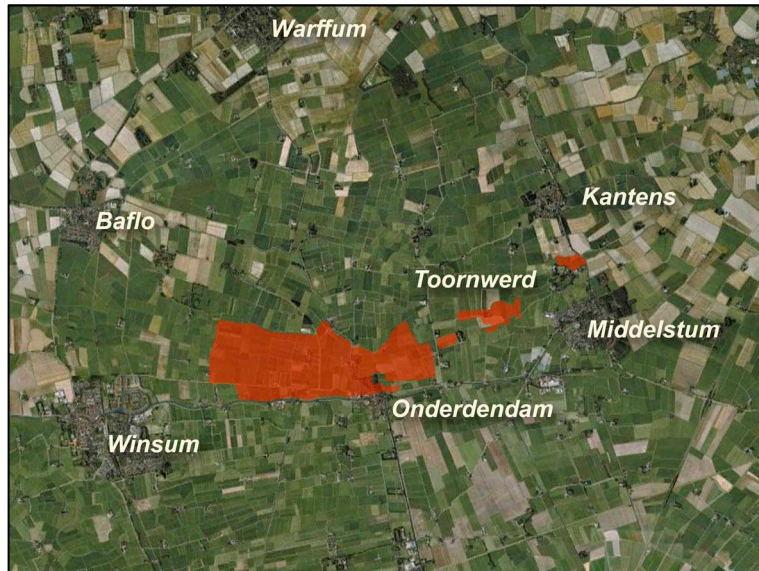
Het Hunsingoër deel van het zijlvest is gearceerd

Voor het beheer van de nieuwe zijlen vormden de drie Hunsingoër schepperijen Uithuizen, Zandweer en Overmaringe samen met hun Fivelgoër burens (de dorpen Westeremden, Garsthuizen en delen van Zeerijp en 't Zandt) een nieuwe organisatie: het Oosterniezeijlvest.

Doordat de voortschrijdende opslibbing in de Fivelboezem de afwatering in oostelijke richting bemoeilijkte, wendden de ingelanden van het noordelijke (Hunsingoër) deel van het

²² Zie p. 31.

Oosterniezijlvest zich in 1457 naar het westen. Ze vroegen en kregen aansluiting bij het Winsumerzijlvest.²³ Enkele jaren later, in 1464,²⁴ vonden ook de aangrenzende Fivelgoër gebieden – het zuidelijke deel van het Oosterniezijlvest – aansluiting bij een ander zijlvest: het Slochterzijlvest, dat deel uitmaakte van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.

Esser land in Hunsingo

Het klooster Essen was één van de landeigenaren die zowel naar het westen als het oosten afwaterden. Naast flinke stukken land ten noorden en noordwesten van Onderdendam en ten westen van Middelstum (*Anderwereld*) bezat het klooster ook enig land ten noorden van Toornwerd.

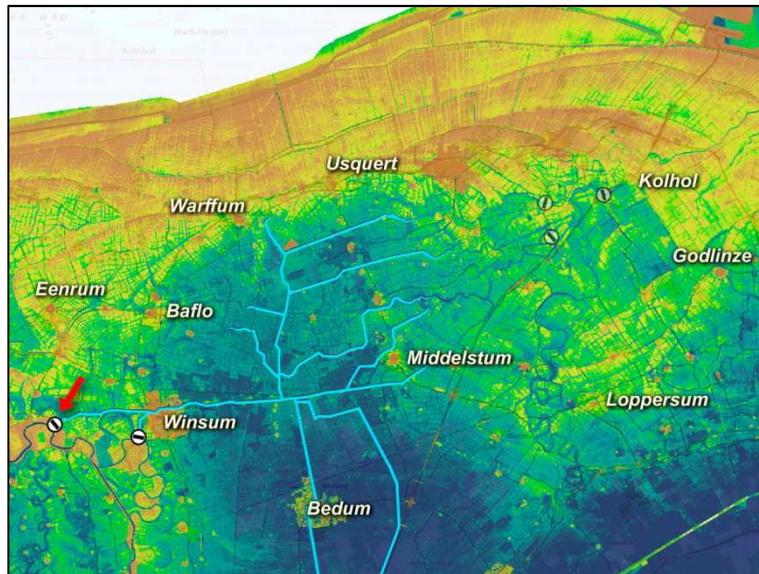
In het bijzonder dit laatste bezit moet de basis zijn geweest van de verplichtingen die Essen met betrekking tot de sluis in Garsthuizen heeft gehad. Essen hoorde bij de landeigenaren die niet alleen belang hadden bij de Winsumerzijl, maar ook naar het oosten afwaterden. Overigens laat dit plaatje zien dat het klooster Essen zelf in 1594 een van de grotere ingelanden van de Winsumerzijl was.

Vermeldenswaard is nog dat halverwege de vijftiende eeuw sprake is geweest van een ‘nieuwe zijl bij Warffum’. We lezen dan dat deze niet meer functioneerde – als gevolg van opslibbing op de kwelder? – en mocht worden uitgegraven om elders herplaatst te worden.²⁵ Dit wijst erop dat er tot kort voordien nog een uitwateringsmogelijkheid bestond in noordelijke richting, naar het Wad. Het ligt voor de hand hierbij te denken aan de Oude Delthe ten oosten van Warffum.

²³ GrA T136-2499 fol. 23v.

²⁴ GrA T708 regest 34.

²⁵ GrA T2043-24 (c. 25 juli 1458).

De Schaphalsterzijl gelegd

Toen de voortschrijdende opslibbing langs de waddenkust de uitwegen naar het noorden en oosten halverwege de vijftiende eeuw onbruikbaar had gemaakt, loste men het afwateringsprobleem op door het Winsumerdiep in westelijke richting door te trekken en het leggen van de Schaphalsterzijl (1459).²⁶ Op het kaartje is de ligging van deze nieuwe zijl aangegeven met een rood pijltje.

Overigens werd toen reeds voorzien dat het in de toekomst nodig zou kunnen zijn om ter plaatse nog een tweede zijl te leggen. Deze is pas gebouwd toen de oude Winsumerzijl onbruikbaar geworden was door de afsnijding van de Raken (1629). De bouw van de nieuwe Winsumerzijl vond plaats in de jaren 1630-1638. Dat is een interessant verhaal, niet alleen uit waterstaatkundig gezichtspunt, maar ook vanwege de rol die het stadsbestuur van Groningen in deze Ommelander zaak speelde. Omdat we ons daarmee wel erg ver zouden verwijderen van ons thema 'Groningen en het Drentse water', laten we dat onderwerp voor wat het is.

Gemaal Schaphalsterzijl

²⁶ GrA T172-42 reg.nr. 397.

4.3 Het Winsumerzijlvest

De bodemdaling als gevolg van de aardgaswinning verstoort de waterhuishouding, zodat corrigerende maatregelen nodig zijn. Op verschillende plaatsen zijn in dit verband gemalen gebouwd. Eén daarvan is het gemaal Schaphalsterzijl dat in 2005 is voltooid, tegelijk met de restauratie van het sluizencomplex.

Winsumer- en Schaphalsterzijl anno 2012

Links op de foto zien we de Schaphalsterzijl van 1459, rechts de Winsumerzijl van 1638. Tussen beide zijlen bevond zich een eilandje. Dat is in 1890 ten behoeve van de scheepvaart vervangen door een schutsluis. Sindsdien lagen er drie sluisen naast elkaar.

Waarhuis bij de Winsumer- en Schaphalsterzijl

Het sluizencomplex en dit waarhuis zijn aangemerkt als Rijksmonument.

In dit hoofdstuk ging het erom een verklaring te zoeken voor de verplichting die Essen had met betrekking tot een zijl in Garsthuizen. Aan het einde ervan moeten we vaststellen dat we weliswaar een antwoord hebben gevonden, maar dat er ook een nieuwe vraag is gerezen.

De vraag naar de reden waarom het klooster Essen verplicht was bij te dragen aan het onderhoud van de westelijke sluis in Garsthuizen, kunnen we beantwoorden door te wijzen op een klein stukje land – het is nog geen 9 hectare groot – dat het klooster ten noorden van de wierde van Toornwerd bezat. Deze percelen hebben via het Hogepandstermaar en de Wilkemazijl naar de Fivelboezem afgewaterd.

De nieuwe vraag luidt: hoe is het mogelijk dat de westelijke sluis bij Garsthuizen, gesteld dat het inderdaad om de Wilkemazijl gaat, in 1323 nog onderhouden moest worden wanneer het buitendijkse land ten oosten ervan al in 1317 is ingepolderd zoals algemeen wordt aangenomen?

4 Schilligeham, Redwolde en Paddepoel

4.1 Het probleem

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

4.3 Het Winsumerzijlvest

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

4.5 Tussen Harssens en de Mude

Na dit uitstapje naar de waterhuishouding van het Hogeland keren we terug naar het Drentse water en de pogingen om de overlast te voorkomen die dit veroorzaakte.

Ik vermoed dat er van het sluizenproject bij Schilligeham niets terechtgekomen is, maar het is gissen naar de reden daarvan. Siemens' verhaal dat de sluizen in 1361 zouden zijn weggespoeld mist een deugdelijke grond. De mislukking van het Schilligeham-project betekende echter niet dat men het plan opgaf om door middel van sluizen de vloed te keren. Het duurde dan ook niet lang alvorens een nieuw plan werd bedacht. We weten dat er afspraken zijn gemaakt en dat daarvan ook een akte is opgesteld. Volgens een document uit 1364 was het bezegeld door 'Ludolf en Adolf, Volkmer Onsta en Wicher Enens' en betrof het 't leggen van een sluis 'beneden' of 'tussen' Harssens en de plaats die *Mude* werd genoemd.²⁷ Dit stuk is echter niet bewaard gebleven. We weten daardoor niet wanneer het is opgemaakt en welke partijen erbij betrokken waren.

Waarschijnlijk was het nieuwe plan omstreeks 1328 ontwikkeld en waren opnieuw het klooster Essen, Go en Wold en enkele Drentse kerspelen de initiatiefnemers geweest. Mogelijk heeft men zich gerealiseerd dat het beter was om een zeewerende sluis 'hogerop' te bouwen, waar het geweld van de vloed zijn grootste kracht heeft verloren. Om die reden koos men voor een plek bij Harssens en de Mude, dat wil zeggen: op Hunsingoër grondgebied ten noorden van de prefectuur. De keuze voor deze plaats duidt erop dat men door het bouwen van één kunstwerk het afstromen van zowel de Drentse A als de Hunze heeft willen regelen en dat men rekende op medewerking van Aduard en het landschap Hunsingo.

De samenhang tussen de systemen van A en Hunze zal ik later bespreken.

Er moet bij de realisering van 'het plan van c. 1328' voor een nieuwe zeewerende sluis in de Paddepoel een kink in de kabel zijn gekomen, want de zijl is niet gebouwd.

²⁷ OGD I 527, GrA T2100-78.1-2.

Een overeenkomst over
zijlen in Redwolde en
Paddepoel (1332)

Nadat twee plannen om de vloed tegen te houden – bij Schilligeham (1323) en bij Harssens en de Mude (c. 1328) – waren mislukt of gewoon niet doorgegaan, besloten de belanghebbenden het over een andere boeg te gooien. Het alternatief waartoe men toen zijn toevlucht nam, was het tegenhouden van het ‘bovenwater’ of, althans, het reguleren van de afstroom daarvan. Ook op die manier kon men voor de laaggelegen landen in Centraal-Groningen ruimte creëren voor het lozen van hun water.

Zo kwam het dat Groningen, de dorpen van Wold en Go, samen met het Drentse Midlaren en het Aduarder voorwerk in Everswolde in 1332 afspraken hebben gemaakt over de handhaving en het gebruik van enkele zijlen op het grondgebied van de prefectuur. Een tweetal zijlen lag in de Hunze in het ten zuidoosten van Groningen gelegen *Reit-* of *Redwolde*, een derde zijl lag ten noorden van Groningen in de Drentse A, vlak boven de plaats waar deze rivier in de Hunze uitmondde: de (oude) Mude.

Hierboven zien we één van de akten die daarvan zijn opgemaakt.²⁸ Blijkens het woord ‘*Crepeswolt*’ op de achterkant ervan heeft deze oorkonde tot het archief van het Gorecht behoord. Andere exemplaren zijn niet bewaard gebleven.

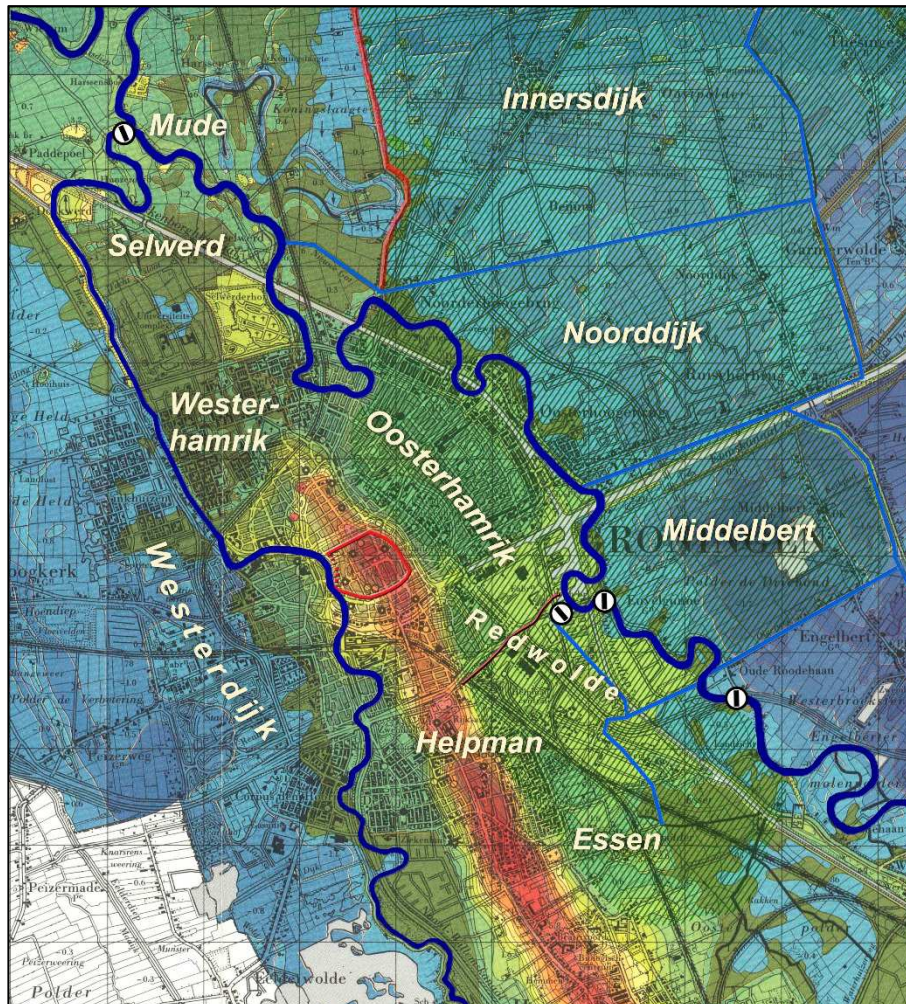
De archiefbeschrijving van het stuk luidt: ‘Akte waarbij de zijlvesten van het Ooster- en Westerstadshamrik, Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde, Wolfsbergen, Everswolde, Midlaren, Noordlaren, Onnen, Haren, Essen en Helpman verklaren een overeenkomst te hebben getroffen over het beheer en het gebruik van de zijlen bij de Muthen en in Redwolde bij Groenberg, 21 januari 1332.’

²⁸ OGD I 330 (GrA T2100-66.1).

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

Aan het stuk hangen de zegels van Hunsingo, Fivelgo, Drenthe, prefect Bertold van Gronebeke, de Raad van Groningen en de abdis van Essen.

De zijl bij Redwolde moest gedurende 1 etmaal per week worden gesloten om Essen en Helpman de ruimte te geven hun water te lozen.

Zijlen in Redwolde en Paddepoel

Met behulp van de ebzijlen in Redwolde en de Paddepoel kon men het afstromen van het Drents 'bovenwater' via de Hunze en de A reguleren. Wanneer het water daar werd vastgehouden kregen de laaggelegen gebieden van Helpman en Essen, het noordelijke deel van Drenterwolde, de stadshamrikken en Innersdijk de gelegenheid om hun water op de Hunze te lozen.

Op het kaartje zijn vier zijlen ingetekend: een zijl in de A bij de Mude, twee zijlen in de Hunze in het gebied dat Redwolde of Reitwolde werd genoemd, en een zijl in het zijlmaar dat het water van Essen afvoerde. De gebieden die van deze ingreep voordeel ondervonden zijn op dit kaartje groen gearceerd.

Maar negatieve effecten waren er vanzelfsprekend ook. Wanneer de sluizen in de Hunze gesloten waren, konden de zuidelijke dorpen van Drenterwolde en de nederzettingen op de Hondsrug hun water minder vlot laten afstromen.

Bovendien was het sluiten van de zijk bij de Mude nadelig voor de afwatering van de gebieden die op de Drentse A/het Reitdiep loosden: Selwerd, het Westerstadshamrik en de Hoenpolders ten westen van de stad (de ter weerszijden van de Hoensloot gelegen Noord- en Zuidhoen). Maar wellicht waterden de Hoenen omstreeks 1330 al in westelijke richting af: via de Hunsinge en de Kliefslootgeul. Daarover volgt meer wanneer we naar het gebied ten westen van de Hondsrug kijken.

In elk geval was voor een goed functioneren van deze zijlen een zekere coördinatie nodig.

Planken van de 14e eeuwse zijl bij boerderij Dijkhuizen

De planken worden bewaard in het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis.

In de zomer van 1971 zijn overblijfselen van een ebzijl gevonden in de Hunzebedding ten oosten van de boerderij Dijkhuizen te Euvelgunne. De boerderij is verdwenen onder de noordelijke afrit van de A7, de plaats van de sluis moeten we zoeken aan de noordzijde van stortplaats 'de Stainkoeln'. De zijltocht van de landerijen van Essen had zijn monding waarschijnlijk even 'beneden' deze sluis.

De vondst bestond uit 12 dikke eiken planken. Ze lagen op een diepte van 2 meter in een meander van de Hunze. De meeste planken vertonen boorgaten die op regelmatige afstanden, circa 50 centimeter, van elkaar zijn aangebracht. Dit zijn de sporen van de pen-en-gat verbindingen waarmee klampen haaks op de lengterichting van de planken bevestigd zijn geweest. Het op die manier gevormde houten schot wordt door archeologen geïnterpreteerd als de bodem van een sluis. Het heeft een breedte gehad van ongeveer 6 meter of 20 voet, net zoals de zijl die in 1323 bij Schilligeham was gepland.

Aan de vorm van een stuk groenland bij de Mude kunnen we zien dat dit perceel ooit een stukje rivierbedding is geweest dat was afgesloten met een zijl.²⁹ Het hierna volgende plaatje laat dat zien.

²⁹ Zie hiervoor ook Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 314.

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

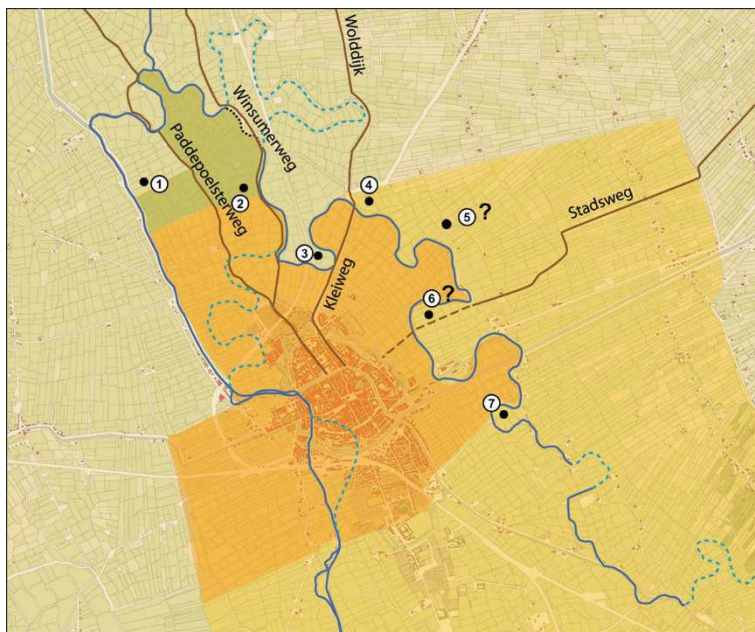
De plaats van de Oude Mude in de Paddepoel

Op dit bewerkte kadasterkaartje is linksonder het Van Starckenborghkanaal te zien.

De gearceerde stroken geven een idee van de breedte die de rivierbeddingen bij tijden konden hebben. Doorgaans zullen de stroompjes echter niet meer dan een paar meter breed zijn geweest.

Indien op de hierboven aangegeven plaats inderdaad de zijl gelegen heeft waarvan in 1332 sprake is, en wanneer de Drentse A/Reitdiep tussen de stad en Dorkwerd werkelijk in het begin van de dertiende eeuw is gegraven, betekent dit dat via deze bedding de werking van eb en vloed wellicht zo'n eeuw lang tot in de omgeving van de stad en zelfs daarboven merkbaar moet zijn geweest. De schurende werking van de getijden zal naar alle waarschijnlijkheid al weldra zijn ingeperkt, doordat men de bedding van kaden voorzag. Dit zou de lichte kronkels verklaren die het Reitdiep ter plaatse ook nu nog vertoont.

Overigens kom ik over de Drentse A-Westerdiep-Reitdiep later nog uitvoerig te spreken.

Middeleeuwse burchten bij Groningen

1. 'Zernikeborg'
2. Selwerd
3. Cortinghuis
4. 'Elba'
5. Ulgersmaborg
6. Vrydemaborg
7. Gronenburg

Met uitzondering van de Zernikeborg en het Cortinghuis liggen deze burchten alle binnen de prefectuur en buiten de stadstafel. De situering van deze sterkten heeft wellicht te maken met de controle over ontginningen en het verkeer.

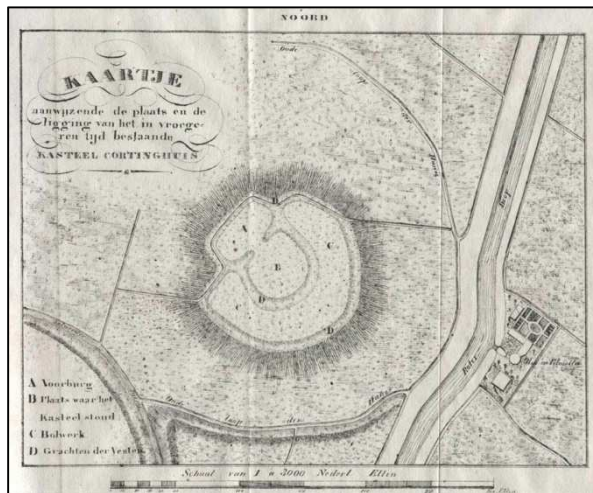
In de jaren 30 van de veertiende eeuw heeft oorlog gewoed tussen Groningen en zijn Friese en Drentse burenen. De achtergrond ervan is niet helemaal duidelijk. Economische motieven lijken van belang geweest te zijn, maar ook de machtsvraag speelde mee.³⁰ De nazaten van de ridders die in een feodale relatie met de bisschop van Utrecht hadden gestaan (de 'borgmannen'), zullen hun bevoorrechte positie niet zonder slag of stoot hebben willen opgeven.

³⁰ Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 51.

Voor wat de stad Groningen aangaat moesten de prefecten reeds halverwege de dertiende eeuw het veld ruimen. Iets dergelijks gebeurde in het tweede kwart van de veertiende eeuw opnieuw. Nu moesten de borgmannen hun versterkte huizen opgeven.

Misschien hebben de conflicten tussen de ridders en de Friese buren ook iets te maken met het uitblijven van een oplossing voor de waterstaatkundige problemen. Aan de ruzies kwam in 1338 een einde. Daarna brak de pest uit (tweede helft jaren 40). Het duurde vervolgens een tijdje alvorens de samenleving daarvan was bekomen.

Volgens de kronieken zijn in de strijd van de jaren 30 van de veertiende eeuw verschillende grote heren uitgeschakeld en hun burchten verwoest. Dat geldt voor het Cortinghuis ter plaatse van de huidige Groninger stadswijk 'de Hoogte', en ook voor het kasteel Selwerd, ten noorden van de begraafplaats Selwerderhof. Het terrein wordt 'De Huppels' genoemd en is een archeologisch monument.

Links: Het Cortinghuis is in 1338 verwoest ...

Rechts: ... en ook het kasteel Selwerd is 'neer' ...

De plattegrond van het Cortinghuis behoort bij het artikel van H.O. Feith, 'Iets over het Cortinghuis', in de *Groninger Volk-salmanak voor 1839*, 136-149; het rechterplaatje is ontleend aan Google.

'De Huppels' op de 'Showcase AHN-2' van de Geodienst, onderdeel van het Centrum voor Informatie Technologie van de RuG

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

De Huppels ten noorden van begraafplaats 'Selwerderhof'

Op de voorgrond het Van Starkenborghkanaal.

4 Schilligeham, Redwolde en Paddepoel

4.1 Het probleem

4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)

4.3 Het Winsumerzijlvest

4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)

4.5 Tussen Harssens en de Mude

'De sone tusschen den abt van Adewert ende Go ende Woltsat 1364' ('de verzoening tussen de abt van Aduard, Go en de bewoners van het Wold 1364')

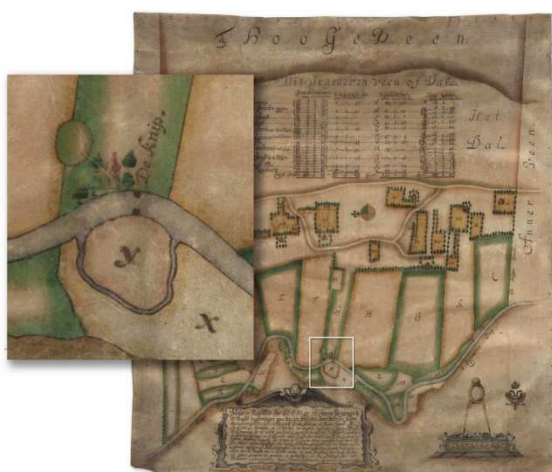
De zojuist besproken regeling van 1332 was bedoeld om de afstroom van het Drentse water door middel van ebzijlen te beheersen. Het was echter niet meer dan een *second best* oplossing.

Nadat in 1338 de vrede tussen de Groningers en hun burens gesloten was, brak in de jaren veertig de pest uit. Daardoor duurde het nog even alvorens de plannen voor een zeewerende sluis ten noorden van de prefectuur uit de ijskast kwamen.

Bovendien moest eerst een oude ruzie worden opgelost tussen Aduard en de inwoners van de woldlanden (Drenterwolde en de Acht Zijlvesten). Er zijn geen bronnen die ons over de aard van dat conflict berichten, maar het lijkt erop dat de *'woldsaten'* van mening waren dat Aduard meer moest doen om het Drentse water te beheersen.

De twistende partijen legden hun ruzie voor aan de burgemeesters van Groningen, die in 1364 uitspraak deden.³¹ In de akte van verzoening (*'de sone'*) bevestigden ze de in 1285 getroffen regeling over de zuidwending bij Geraaldeswere en de dam in de Groeve en verklaarden, dat er – in overeenstemming met een al eerder (omstreeks 1328?) getroffen regeling – een nieuwe sluis moest komen tussen Harssens en de Mude, op een plek die *'Eckerdisstede'* werd genoemd. Ingevolge de uitspraak moesten de Acht Zijlvesten het voor de sluis benodigde geld bijeenbrengen en aan de abt geven, die vervolgens voor de bouw zou zorgen. Na de voltooiing van het kunstwerk bij Eckerdisstede moesten de abt en het convent van Aduard met hulp van de Acht Zijlvesten een *'waterscutte of nortpant, dat in de volkstaal knipe wordt genoemd'* bouwen op een door de arbiters aan te wijzen plaats en volgens specificaties die door hen zouden worden vastgesteld. Abt en convent zouden daarna zelf 'voor eeuwig' verantwoordelijk zijn voor het onderhoud van deze 'knijpe'.

De regeling van 1285 hebben we al eerder bestudeerd:³² het ging toen om de beheersing van het veenwater dat los kwam door de exploitatie van de kloostervenen bij Everswolde, aan de oostzijde van de Hunze bij Zuidlaren. Toen zagen we al dat de inhoud van die regeling verduidelijkt wordt door de interpretatie die er in 1364 van is gegeven.

Is de Knijpe bij Zuidlaarderveen gebouwd op grond van de uitspraak van 1364?

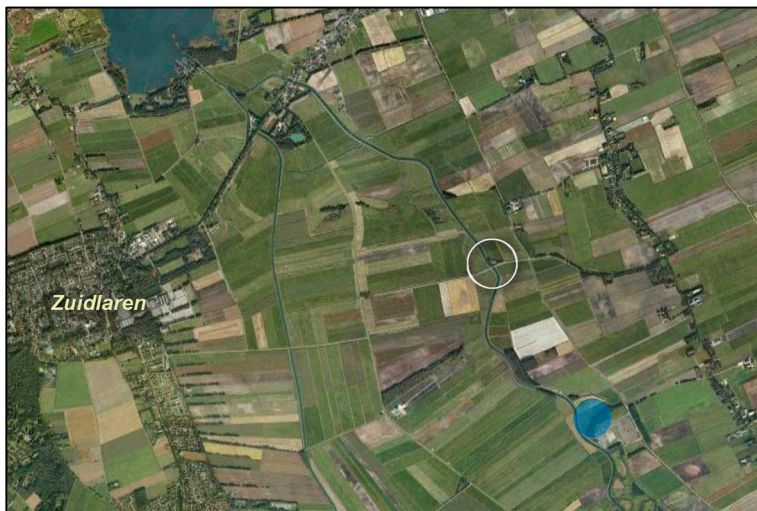
³¹ OGD I 527 (GrA T2100-78.1).

³² G&DW 2, Aduard, Drenterwolde en de Hunze (1285).

Eerder zagen we ook al dat de mogelijkheid is geopperd dat de hier afgebeelde ‘*knipe*’ ten oosten van Zuidlaren de *piscatura* is die in de akte van 1285 wordt genoemd.³³ Dat is onwaarschijnlijk, want uit die tekst kunnen we opmaken dat de bewuste ‘viskenij’ op de zuidelijke grens van het Aduarder land en de marke van Zuidlaren moet hebben gelegen. De ‘*knip*’ op deze plattegrond, die in 1676 getekend is door de landmeter Hendrik Bierum, ligt een flink stuk verder naar het noorden.

Zou het kunnen zijn dat het kunstwerk dat op deze oude kaart is afgebeeld – en waaraan *De Knijpe* bij Zuidlaren zijn naam ontleent – is gebouwd als uitvloeisel van de uitspraak van 1364? Zoals we zagen moesten abt en convent van Aduard een ‘*waterscutte sive nortpant quod nunc vulgariter dicitur Knipe*’ (‘een *waterscutte* of *nortpant* dat tegenwoordig in de volkstaal *Knipe* genoemd wordt’) bouwen op een nog door arbiters aan te geven plaats. Daaruit volgt dat de kering ergens anders moest komen dan op de plaats van de oude Geraldswere. Misschien mogen we het woord ‘*nortpant*’ interpreteren als ‘noordelijke pending’, hetgeen dan zou wijzen in de richting van de plek die nu nog *De Knijpe* heet.

Echte zekerheid is er niet, maar de strekking van het verhaal is wel duidelijk: Aduard deed naar het oordeel van de ‘lagelanders’ te weinig om het Drentse water te beteugelen, de Acht Zijlvesten moesten geld bijeenbrengen waarmee Aduard op zijn grond beneden de Mude een nieuwe zijl zou bouwen die verder door Wold en Go ‘en degenen die tot hun zijlvest behoren’ zou worden onderhouden,³⁴ en Aduard moest – met assistentie van de Acht Zijlvesten – bij Everswolde een nieuwe kering maken en die vervolgens zelf onderhouden. Duidelijker kan de wederkerige betrokkenheid van de ‘bovenstroomse’ en ‘benedenstroomse’ partijen niet tot uitdrukking komen.

Nog eens de locatie van de ‘*knip*’ en de ‘*were*’ van 1285

De locatie van de door Bierum in 1676 getekende ‘*Knip*’ (tegenwoordig ‘*De Knijpe*’) is aangegeven met een witte cirkel, de *Geraldswere* van 1285 met een blauw rondje.

Het opstuwen van het Hunzewater was voor de lager gelegen gebieden van groot belang. De akte van 1285 bepaalde dat de inwoners van die gebieden daartoe op vreemde bodem maatregelen mochten of moesten nemen. Later zal blijken dat deze belanghebbenden zich verplichtten om op dit terrein samen te werken. We horen daarover in het reglement van de

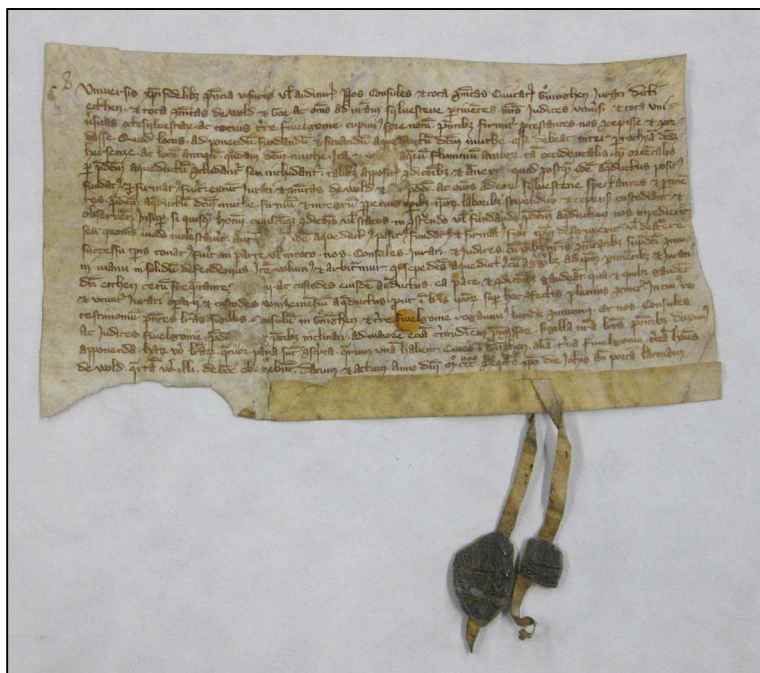
³³ G&DW 2, *Aduard, Drenterwolde en de Hunze*, hoofdstuk 2.5, ‘Nawerking’.

³⁴ De regeling van het onderhoud van de zijl bij Eckerdissstede is eerst in 1365 vastgesteld. Zie daarvoor de akte OGD I 537 die we hierna zullen bestuderen.

Drie Delfzijlen (1317)³⁵ en een tekst uit 1343³⁶. In het bijzonder ‘de Kniipe’ bleef een bron van onenigheid. Daarvan getuigt de overeenkomst die de Acht Zijlvesten en abt en convent van Aduard in 1402 troffen en waarbij zij hun geschillen met betrekking tot de Kniipe onderwierpen aan de pastoors Bertold Buninge en Johan Everdes en burgemeesters en raad te Groningen.³⁷ Ook later nog is sprake van de verplichting van Groningers en Ommelanders om mee te werken aan het ‘houden van de panden’ in Drenthe. Dat is het geval bij de inlating van het Oosterhamrik in 1424,³⁸ in de ‘Fokko Ukenakeuren’ van 1427³⁹ en bij de inlating van het Groninger Westerhamrik (1434).⁴⁰

We komen daarover later nog te spreken.

De verzoening tussen de abt van Aduard enerzijds en de ‘woldsaten’ anderzijds had de weg vrijgemaakt voor de bouw van een nieuw kunstwerk tussen de Mude en Harssens. De belanghebbenden maakten daarover nadere afspraken, die zijn vastgelegd in een akte van 6 mei 1365.

Groningen, Wold en Go, de Acht Zijlvesten en Fivelgo maken afspraken voor nieuwe zijlen bij Harssens (1365)

We zullen nu de vertaling bekijken van de nieuwe afspraken die in 1365 werden gemaakt.

³⁵ OGD I 255 (GrA T708-61, reg.nr. 4).

³⁶ Het betreffende stuk is niet bewaard gebleven, maar in een tekst van 5 december 1424 wordt ernaar verwezen (GrA T708-59 fol. 46, reg.nr. 12).

³⁷ OGD II 1110 (GrA T2100-107, 30 april 1402).

³⁸ GrA T708-499 reg.nr. 11.

³⁹ GrA T2-20 reg.nr. 66.

⁴⁰ GrA T708-63 reg.nr. 14.

OGD I 537 (6 mei 1365)⁴¹

De overheden en ingezetenen van Groningen, Wold en Go, de Acht Zijlvesten en Fivelgo sluiten een overeenkomst betreffende het maken van een waterlossing, de Mude genaamd, tussen Harssens en Mude.

- [1] Aan alle Christengelovigen die dit zullen zien of horen, maken wij, raadsheren en hele gemeenschap van de stad Groningen, de gezworenen, *etthen* genaamd, en hele gemeenschap van Wold en Go, en allen die tot ons zijlvest behoren, alsmede alle rechters en de hele gemeenschap van de Acht Zijlvesten en het hele land Fivelgo, bekend en verklaren hierbij met stelligheid dat wij een overeenkomst hebben getroffen in die zin ...

Het is op zijn minst opmerkelijk dat Hunsingo niet bij deze overeenkomst betrokken is. Komt dat misschien doordat zij een uitwerking is van de uitspraak van 1364, waarbij Aduard partij was?

- [2] ... dat de plaats waar wij een zijl, *Muthe* genaamd, zullen plaatsen, bouwen en situeren, moet zijn tussen^a de parochie die Harssens heet en de oude plaats die vroeger *Muthe* werd genoemd, op zo'n manier, dat de waterlopen van beide rivieren, zowel de westelijke als de oostelijke^b, door de genoemde zijl worden af- of ingesloten,

a Latijn: *inter*. In de akte van 1364 staat dat de nieuwe zijl *infra* Harssens en de Mude moest komen. Het woord *infra* is dubbelzinnig: in het klassiek Latijn betekent het 'onder', in het middeleeuws Latijn betekent het doorgaans 'binnen'.

b Met de westelijke rivier wordt de benedenloop van de Drentse A bedoeld, de oostelijke rivier is de Hunze.

- [3] met de volgende voorwaarden daaraan verbonden dat, nadat die zijl is geplaatst, gebouwd en bevestigd, vanaf dat moment de gezworenen en gemeenschap van Wold en Go en allen die tot hun zijlvest behoren de genoemde zijl, *Muthe* genaamd, voor altijd stevig en in perfecte staat moeten houden en bewaken met eigen inspanning, bijdragen en kosten.

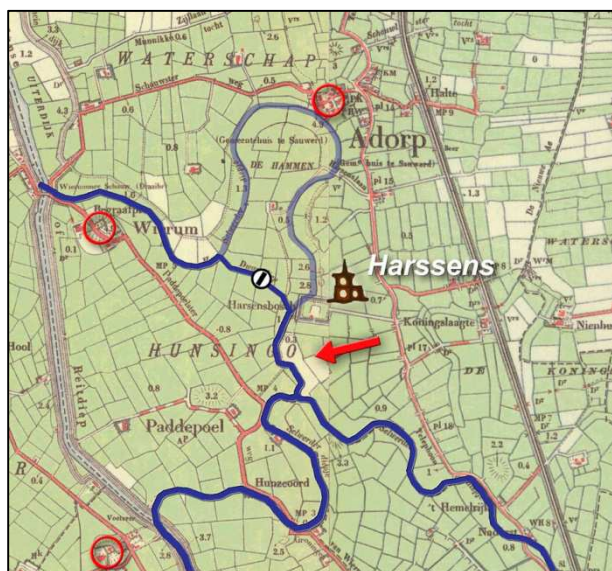
- [4] Bovendien, als iemand, van welke klasse of staat hij ook moge zijn, ons zal hinderen bij het bouwen of vestigen van de genoemde zijl, of ons op enigerlei wijze zal lastig vallen, of, nadat de zijl is geplaatst, gebouwd en bevestigd, hem zal vernielen of met verloop van tijd zal proberen hem gedeeltelijk of geheel te vernielen, dan zullen wij, raadsheren, gezworenen en rechters samen met al onze genoemde gemeenschappen gezamenlijk en hoofd voor hoofd de zijl verdedigen.

- [5] Bovendien willen wij en zijn wij van oordeel dat de zijl met de bijbehorende dijken en de gezworenen, *etten* genoemd, die de vergadering bezoeken, de werkers en de bewakers van de zijl die vrede en voorwaarden moeten genieten, welke de gezworenen, werkers en wachters van de zijl der Winsumers genieten, zoals ruimer omschreven staat in hun brief die daarover is opgemaakt.

⁴¹ GrA T708-521 reg.nr. 5. Een transcriptie van de originele Latijnse tekst vindt men in de Bijlagen en op de website van Cartago: <http://www.cartago.nl/oorkonde/ogd0537.xml>.

- [6] Tot getuigenis van deze zaak hebben wij verzocht dat deze akte met de zegels van de raadsheren in Groningen en van het landschap Fivelgo wordt bevestigd.
- [7] En wij, raadsheren en rechters van Fivelgo, gehoor gevend aan de verzoeken van voorgenoemden, hebben gemeend tot meerdere zekerheid van het voorgaande onze zegels aan deze akte te moeten hechten.
- [8] Van deze akte zijn vier gelijke exemplaren geschreven, waarvan één voor de burgers in Groningen, één voor het land Fivelgo, een derde voor de inwoners van Wold en het vierde voor de inwoners van Go.
- [9] Gegeven en gedaan in het jaar des Heren 1365, op de dag van Sint Jan voor de Latijnse poort.^a

a 6 mei 1365.

Nieuwe zijlen in de Paddepoel

Het zijltje is ingetekend op de door Siemens aangewezen plaats in het Dwarsdiep; het pijltje wijst naar de in de aktekst van 1365 bedoelde plaats 'tussen Harssens en de Mude'.

B.W. Siemens meende dat de afspraken van 1365 hebben geleid tot de bouw van nieuwe zijlen in het Dwarsdiep, een watergang die men bij deze gelegenheid zou hebben gegraven om meteen ook de grote rivierkronkel langs Adorp af te snijden.⁴² Deze plek bood ook het voordeel dat men het kunstwerk in een droge bouwput in elkaar kon zetten en pas na de voltooiing daarvan het water kon laten stromen.

Deze locatie zou kunnen passen bij hetgeen de Groninger burgemeesters in 1364 hadden verordonneerd, toen zij als arbiters een einde maakten aan het geschil tussen Aduard enerzijds en de Acht Zijlvesten, Drenterwolde en Go anderzijds. Ze hadden toen bepaald dat de zijl op een plek '*infra*' Harssens en de Mude, *Eckerdissede* genaamd, moest komen. Wanneer je het voorzetsel *infra* als 'beneden' interpreteert klopt de door Siemens

⁴² Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, 42

aangewezen plaats. In mijn *Kronkelend verhaal* heb ik deze zienswijze gevolgd.⁴³

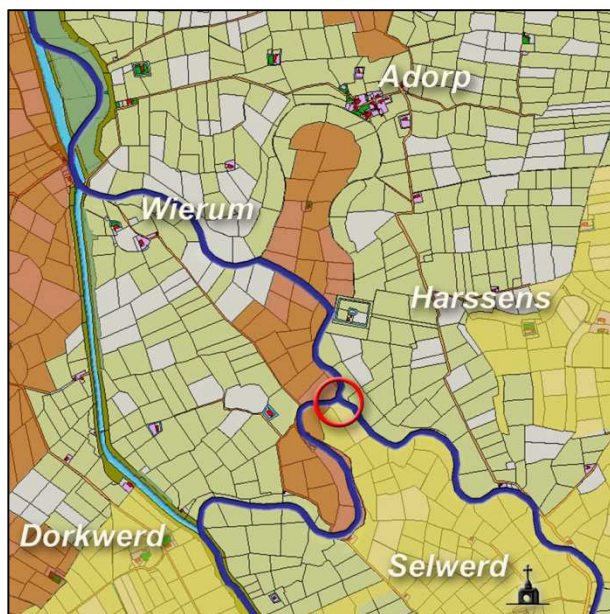
Hierboven, in het commentaar bij passage 2 van de akte van 6 juni 1365, heb ik echter aangetekend dat het woord *infra* in het middeleeuws Latijn zowel ‘onder’ als ‘binnen’ kan betekenen. Het in de akte van 6 juni 1365 gebezigde voorzetsel (*inter*) daarentegen is niet voor meerderlei uitleg vatbaar. Het woord betekent eenduidig ‘tussen’ en het gebruik ervan in deze context maakt aannemelijk dat we het woord *infra* in het stuk van 1364 ook eerder als ‘tussen’ dan als ‘beneden’ moeten interpreteren.

Volgens de akte van 1365 moest de nieuwe zijl dus gelegd worden **tussen** ‘de parochie die Harssens heet en de oude plaats die vroeger Mude werd genoemd’, en wel op zo’n manier dat zowel het Westerdiep (de Drentse A) als het Oosterdiep (de Hunze) erdoor werden geleid.

Ik kan niet goed verklaren hoe mij dit heeft kunnen ontgaan toen ik bezig was met mijn *Kronkelend verhaal*. Een nadere bestudering van de hoogtekkaart en het nog eens in ogenschouw nemen van de situatie in het veld hebben me echter doen twijfelen aan de juistheid van Siemens’ verhaal, waarna herlezing van de akte van 1365 duidelijkheid bracht.

Zowel de hoogtekkaart als het terrein laten zien dat de waterwerken van 1365 sporen hebben nagelaten die ook nu nog duidelijk herkenbaar zijn. We zien ze vlak ten noorden van de (Oude) Mude, daar waar Drentse A en Hunze bij elkaar kwamen.

Alvorens we de hoogtekkaart bekijken schenken we even aandacht aan de directe omgeving van de Oude Mude.

Kloosterland bij de Mude

Landerijen van Aduard zijn aangegeven met een roodachtige kleur, land van Selwerd is geel. De (Oude) Mude – de samenvloeiing van Drentse A en Hunze – is gemarkeerd met een rode ring.

⁴³ Van den Broek, *Een kronkelend verhaal*, 80-86.

Een eigenaardig gevormd perceel bij de Oude Mude

Op deze uit c. 1970 daterende foto zien we links de Paddepoelsterweg, in het midden het tegenwoordig veel grotere melkveebedrijf van de Maatschap Zwakenberg en rechts de Hunze/Selwerderdiepje.

Het op een spuiком lijkende perceel was in 1594 eigendom van Aduard, terwijl het aangrenzende land van het naburige klooster Selwerd was.

Kloosterlanderijen aan de Paddepoelsterweg, ten noorden van Selwerd

De kerkelijke en kloostergoederen zijn na 1594 in handen van de wereldlijke overheid gekomen. Het grootste deel ervan werd beheerd door de Provincie stad Groningen en Ommelanden. In de achttiende eeuw zijn alle landerijen opgemeten en in kaart gebracht. Samen vormen de plattegronden de 'Atlas der Provinciëlanden'.

Dit plaatje laat een uitsnede zien uit een plattegrond van provinciale landerijen in de Paddepoel, in 1730 getekend door Henricus Teijsinga.⁴⁴ De rode cirkel geeft de plaats aan van de Oude Mude.

De kloosters Aduard en Selwerd bezaten hier ongeveer evenveel land. Het met de letter D gemerkte perceel is het stuk land waarvan ik hierboven opmerkte dat het de indruk wekt een bij de Oude Mude horende spuiком te zijn geweest. Ook dit stuk grond was van Aduard. Dit is opmerkelijk, omdat de aangrenzende percelen en alle andere die tussen de voormalige loop van de Drentse A en het Selwerderdiepje gelegen zijn, aan Selwerd toebehoorden.

⁴⁴ GrA T813-1047/9.

Harssens en omgeving

1. Dwarsdiep
2. Selwerderdiepje
3. Borgterrein Harssensbosch
4. Harssens

Het terrein van de voormalige borg te Harssens steekt met zijn noordwestelijke hoek in de oude gemeenschappelijke bedding van A en Hunze, die op dit plaatje als een kromme lijn van onder naar boven loopt. Bij de zuidwestelijke hoek van het borgterrein takt het Dwarsdiep in westelijke richting af.

Het reliëf bij de Mude en Harssens op de 'Showcase AHN-2' van de Geodienst van de RuG

Dwarsdiep in westelijke richting

De foto is gemaakt vanaf de buitenste wal rondom het terrein van de borg Harssens.

Het is niet bekend wanneer het Dwarsdiep is gegraven en dus ook de grote rivierlus langs Adorp is afgesneden.

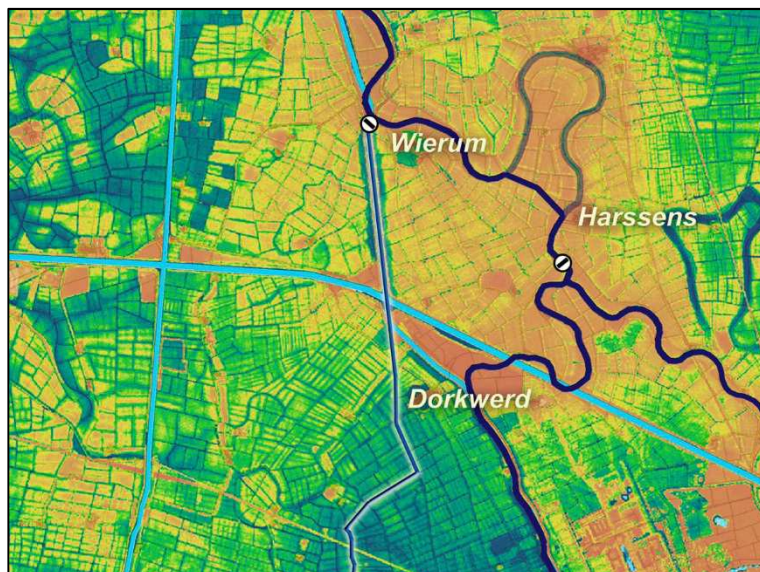
Oude loop van het Selwerderdiep bij Harssensbosch

We kijken in noordelijke richting. De rechter oeverwal langs de oude bedding van de Hunze tekent zich duidelijk af. De oude loop verloor zijn functie door het graven van het Dwarsdiep, waarvan de aanzet links op de foto zichtbaar is.

Mogelijk heeft men in 1365 met het leggen van de zijk tussen Harssens en de Mude niet alleen de vloed willen tegenhouden om op die manier Innersdijk en de andere lage streken boven de zijk in de gelegenheid te stellen hun water te laten afstromen, maar was het ook een poging om benedenstrooms – bij Wierum – wat meer ruimte te scheppen voor de nieuwe waterlossing van Lieuwerderwolde die enkele jaren tevoren onder regie van Aduard tot stand was gekomen. Zie daarvoor het bovenste kaartje op de volgende bladzijde. Als bij afgaand tij de sluis bij Harssens even gesloten bleef, kon die bij Wierum ongehinderd lozen. Met het oog op die mogelijkheid heb ik in het midden van dit kaartje ook de waterloop getekend die in of omstreeks 1360 vanuit de omgeving van Leegkerk en Dorkwerd noordwaarts is gegraven.⁴⁵

⁴⁵ Meer over dit thema volgt in G&DW 6, *Arbere en het Aduarderdiep*, hoofdstuk 6.3, 'Een nieuwe zijk bij Wierum (1360)'.

4.5 Tussen Harssens en de Mude

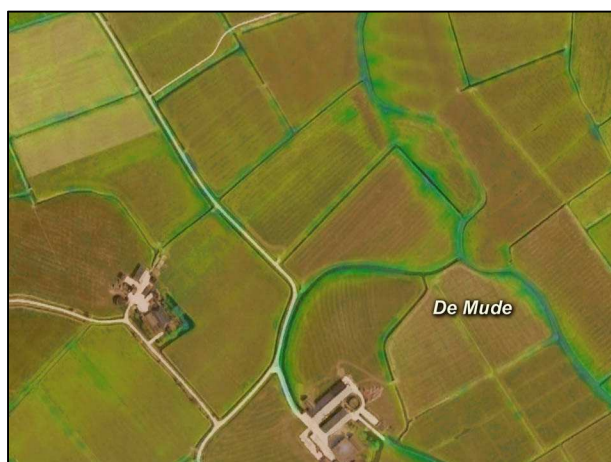

Een nieuwe zijl tussen Harssens en de Mude

Ofschoon het niet duidelijk is wanneer het Dwarsdiep is gegraven, heb ik het op dit kaartje ingetekend alsof het in 1365 al bestond.

Voor een goed begrip dienen we het Aduarderdiep en het Van Starkenborghkanaal weg te denken.

Laten we nu nog even nader kijken naar de situatie bij de Mude.

Bij de Mude in de Paddepoel

De hoogtekartaat laat vijftig meter ten noorden van de Mude een opmerkelijk reliëf zien. Hier lopen twee laagten met watergangen erin over een afstand van ongeveer 150 meter min of meer parallel aan elkaar. De westelijke laagte is breder dan de oostelijke, maar door de laatstgenoemde loopt het Selwerderdiepje, terwijl in de eerste een eenvoudige sloot ligt.

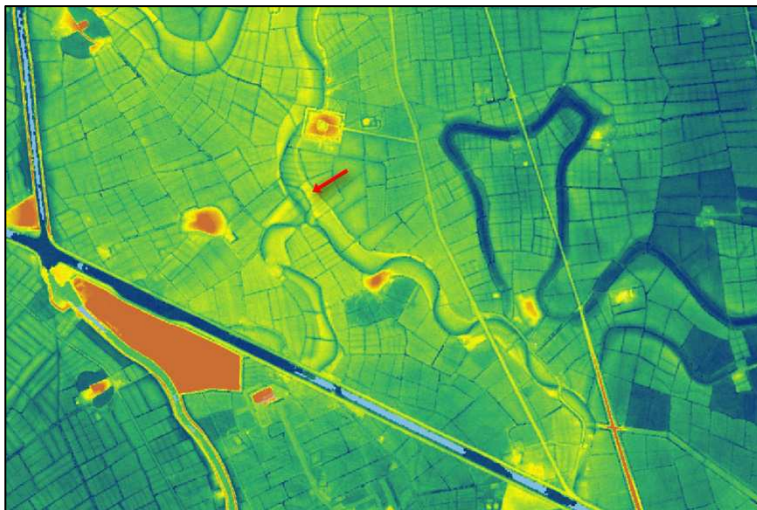
Het kan haast niet anders of dit zijn sporen van een verdwenen waterstaatkundig kunstwerk: een sluis in de ene arm en een stuw of 'pending' in de andere.

‘... tussen Harssens en de Mude ...’

Was de oostelijke watergang in 1365 de oorspronkelijke bedding en heeft men de zijl gebouwd in een droge bouwput ten westen ervan (links)? Of was het juist andersom (rechts)? Is de westelijke arm de natuurlijke en heeft men in 1365 in de hoge oostelijke oeverwal een bouwput uitgegraven waarin men de nieuwe sluizen heeft gebouwd?

Het laatste is het meest waarschijnlijk. De oeverwal en de westelijke arm lijken samen onderdeel te zijn van een ruime bocht die de Hunze hier maakte; de rechterarm lijkt in de oeverwal te zijn ingegraven. Dat wordt nog beter zichtbaar wanneer we de hoogtekartaat nog eens bekijken en wat verder uitzoomen.

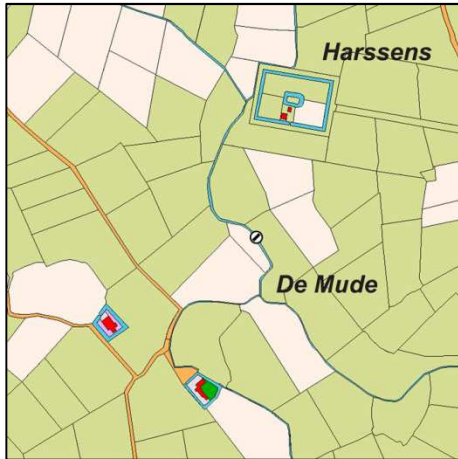
De Mude en de Koningslaagte

Het pijltje wijst naar de plaats waar een smalle watergang in de oeverwal is uitgegraven.

De sporen in het veld doen vermoeden dat het sluisproject van 1364-1365 inderdaad gerealiseerd is. Hoe lang de zijl heeft gefunctioneerd weten we niet, maar het project heeft in elk geval tot gevolg gehad dat de loop van de rivier – nu Selwerderdiepje geheten – blijvend is gewijzigd. Uit de oude kadasterkaart en ook uit de situatie in het veld blijkt dat de rechter (oostelijke) watergang de hoofdstroom is geworden.

Het volgende plaatje laat daarover geen misverstand bestaan.

4.5 Tussen Harssens en de Mude

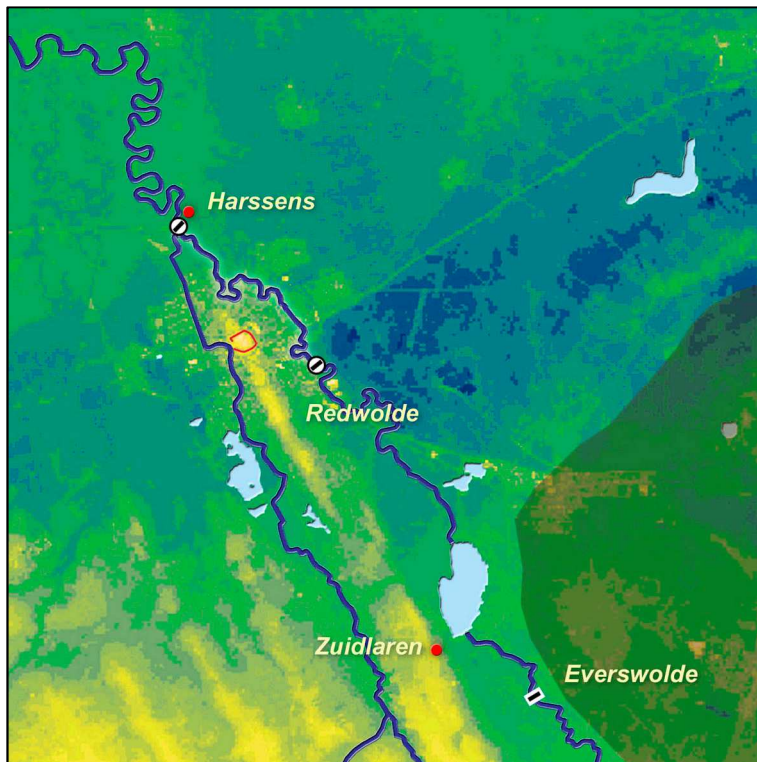
De zijl van 1365

Het kaartje is gemaakt met behulp van de kadasterkaart van HisGIS.

De oostelijke watergang (waarin het zijltje getekend is) is nu de bedding van het Selwerderdiepje. De oorspronkelijke rivierbedding is gedegradeerd tot een slootje.

Het weren van de vloed schiep ruimte voor de afwatering van het binnenland. Dat is de gedachte achter de projecten bij Schilligeham en Harssens.

Wanneer de zeesluizen bij Harssens bij opkomend water dichtgingen, bleef het water in de bedding daarboven op laagwater-peil. Dat betekende voor alle bovengelegen landerijen dat er eigen water geloosd kon worden, mits er vanuit Drenthe niet teveel werd aangevoerd. Dat laatste kon men voorkomen door middel van de Knipe bij Everswolde (Zuidlaarderveen). Bovendien gold wellicht nog de regeling van 1332 en werden gedurende één etmaal per week de ebzijlen bij Redwolde gesloten, zodat de Hunzebedding vanaf die plek tot aan Harssens kon dienen als spuiboezem.

Spuiboezem Redwolde-Harssens

Dat de regulering van de waterstand in de rivieren ook van belang was voor de scheepvaart is duidelijk. Wanneer het water niet op de daarvoor in aanmerking komende plaatsen met knippen en ebzijlen werd vastgehouden, konden de beddingen in droge tijden zo goed als droogvallen en zou vervoer over water onmogelijk zijn.

Bijlage 1

OGD I 276 (1323)

GrA T0172-156: Akte van verklaring door het klooster Essen, de kerspellieden en parochianen van Noordlaren, Haren, Eelde, Middelbert, Noorddijk, Engelbert, Kropswolde, Westerbroek en Wolfsbarghe over de aanleg en het onderhoud van waterlopen bij Schilligeham. Met afschrift, 1323.

T0172-156, regest 22: Het convent van Jesse en de kerspellieden en parochianen van Northlaren, Haren, Elethe, Middelberd, Northdic, Egniberde, Crepisswald, Broke en Berge, belanghebbenden bij een nieuwe waterloop bij het voorwerk, gelegen in Hammis en geheten Skilgaforwerck, beloven met behulp van het zijlvest van Winzum een nieuwe waterloop te zullen maken als de oude in verval mocht raken, en tevens de westelijke waterloop in Gershusum in behoorlijke toestand te zullen houden.

- [1] Nos conventus in Iesse Traiectensis dyocesis et universi cives seu parochiales parochiarum infrascriptarum videlicet de Northlaren, de Haren, de Elethe, de Middelberd, de Northdic, de Egniberde, de Crepisswald, de Broke, de Berge, attinentes ad novos aqueductus apud grangiam in Hammis, quem vulgariter Skilgaforwerch appellatur, notum facimus universis Christi fidelibus tam praesentibus quam futuris
- [2] quod communitatem seu universitatem aqueductuum in Winzum, de quattuor aqueductibus et aggeribus aqueductuum ac de meatu aque nostre, si ipsorum meatui dampnum qualitercumque infra terminum aqueductus evenerit ex aqua, indempnem nisi per violenciam aliquis eos fregerit, quam communi manu cum jam dicte silfestene de Winszum et expensis communibus defendemus, conservare promissimus et in hiis scriptis promittimus ad ordinationem et estimationem conventus in Adewerth et rectorum ecclesiarum terrarum scilicet Hunsgonie et Fiwelgonie ac advocatorum earundem.
- [3] Insuper promittimus et obligamus nos per presentes ad faciendum novum meatum cum adjutorio jam dicte silfestene de Winzum in communibus laboribus et expensis, si antiquum deficere contigerit seu perire, seu ea, que fecimus, amovebimus et purgabimus propriis laboribus et expensis,
- [4] et aqueductum occidentalem in Gershusum in suo statu servabimus, ut debemus.
- [5] In quorum omnium ac singulorum testimonium presens scriptum sigillis terre Thriantie et abbatisse conventus in Jesse fecimus communiri
- [6] et insuper Asegonem Liupinga, Liubbonem Sibekinga, Rembertum Skerlinga Fiwelgonibus, Frethericum Widerza, Benonem Poptata universitati de Bederawaynrede, Henricum Osdinga, Ondolphum filium Remburgis, Popekonem

Aldama illis de Halahomechte, Asegonem de Midlistum, Dodonem Wabekama, Hayonem Onninga, Fockonem Mellema buta Dele illis de Hasterhomechte et heredes horum omnium predictorum pro fidejussoribus super premissis assignavimus et presentibus assignamus octo annis computandis a die, qua novi aqueductus et aggeres consumati fuerint, duraturis.

[7] Acta sunt hec anno Domini millesimo CCC XXIII.

[8] Quilibet aqueductus debet esse XXti pedum in latitudine.

Bijlage 2

OGD I 537 (6 mei 1365)

GrA T708-521: Akte van overeenkomst tussen de overheden en ingezetenen van de stad Groningen, Wold en Go, de Acht Zijlvesten en het landschap Fivelgo over de aanleg en het onderhoud van een afwateringsloot, de Mude genaamd, tussen Harssens en Mude, 1365

GrA T708 regest 5: Overheden en ingezetenen van Groninghen, Wold en Goe, de Octo Sijlvestiarum en Fivelgonie sluiten een overeenkomst over de aanleg en het onderhoud van de afwateringsloot Muthe tussen Hersenze en Muthe.

In dorso: *‘Van der muthe by Zylwert’*

- [1] Universis Christi fidelibus presencia visuris vel auditoris nos, consules et tota communitas civitatis Groninghen, jurati dicti etthen et tota communitas de Wold et Goe, ac omnes ad nostram sijlvestene pertinentes, necnon judices universi et tota universitas Octo Sijlvestiarum ac totius terre Fivelgonie cupimus fore notum, presentibus firmiter protestantes nos concepisse et concordasse,
- [2] quod locus ad ponendum, fundandum et situandum aqueductum, dictum Muthe, esse debeat inter parrochyam, dictam Hersenze, ac locum antiquum, quondam dictum Muthe, ita quod meatus aquarum fluminum amborum, tam occidentalis quam orientalis, per predictum aqueductum concludantur seu includantur,
- [3] talibus apposis condicionibus et annexis quod, postquam idem aqueductus positus, fundatus et firmatus fuerit, extunc jurati et communitas de Wold et Goe predicti ac omnes ad eorum sijlvestene spectantes et pertinentes predictum

- aqueductum, dictum Muthe, firmum et integrum perpetuis temporibus ipsorum laboribus, stipendiis et expensis custodiant et observent.
- [4] Insuper si quisquam hominum, cujuscunque condicionis vel status, in construendo vel fundando predictum aqueductum nos inpedierit seu quovis modo molestaverit aut, postquam idem aqueductus positus, fundatus et firmatus fuerit, ipsum destruxerit vel destruere successu temporis conatus fuerit in parte vel in toto, nos, consules, jurati et judices, cum omnibus nostris communitatibus supradictis communi manu insolidum defendemus.
- [5] Item volumus et arbitramur, quod sepedictus aqueductus cum aggeribus ad ipsum pertinentibus et jurati, dicti etthen, cetum frequentantes, operarii ac custodes ejusdem aqueductus ea pace et condicionibus gaudeant, qua et quibus gaudent et utuntur jurati, operarii et custodes Winzemensium aqueductus, prout in litteris ipsorum super hoc confectis plenius continetur.
- [6] In cujus rei testimonium presentes litteras sigillis consulum in Groningen et terre Fivelgonie rogavimus lucide communiri.
- [7] Et nos, consules ac judices Fivelgonie, predictorum omnium precibus inclinati, ad majorem eciam certitudinem remissorum sigilla nostra litteris presentibus duximus apponenda.
- [8] Harum vero litterarum quatuor paria sunt conscripta, quarum unam habent cives in Groningen, aliam terra Fivelgonie, terciam homines de Wold, quartam vero illi de Goe obtinebunt.
- [9] Datum et actum anno Domini MCCCLX quinto ipso die Johannis ante portam Latinam.

